

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1986 — Ч. 10 (306)

Є. Гординський: ПОЕЗІЇ

**Ю. Шевельов: УКРАЇНЬСЬКА МОВА
СЬОГОДНІ Й ЗАВТРА**

**В. Ревуцький: ДЕЯКІ ЕКСПЕРИМЕНТИ
В УКРАЇНЬСЬКОМУ ТЕАТРІ**

М. Михайлюк: НАШ ВИЇЗД В УКРАЇНУ

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В 20 СТОЛІТТІ

1983, три томи, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинки Я. Гніздовського.

Документи і матеріали. Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник.

У збірці вміщені документи від кінця 19 ст. до 1980-их років, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.

Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Тверда оправа.

Відомий літературознавець робить у праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати.

Ціна: 20 ам. дол.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933

Вибрані статті

1985, 143 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Упорядкувала Надія Каратницька.

Збірка науково-дослідницьких і мемуаристичних статтів до п'ятдесятиліття Голоду на Україні.

Ціна: 5 ам. дол.

Чеслав Мілош

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

1985, 264 стор. Обкладинка Ігоря Тодорука. Переклав з польської Богдан Струмінський. Тверда оправа.

Тонка та приголомшлива аналіза жахливих моральних і психологічних наслідків поневолення розуму людей країн "Залізної завіси" у висліді безоглядного панування тоталітарної системи.

Ціна: 12,95 ам. дол.

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST»

Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss.

Redaktor: V. L. Kaczmarska

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою ознайомить читача з проблемою взаємин між обома народами. Автори статтів та рецензій — українці й поляки — кидають світло на деякі спірні й болючі події минулого обох народів.

Ціна: 8 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1986

Ч. 10 (306)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNIST» — OKTOBER 1986

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Олександр Женін, *мовний редактор.*

Редакційна рада:

Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sucasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sucasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Ежи Гординський*: Слої бутвіючих літ.
9 *Філіп Рот*: Розмова з Міланом Кундерою.
16 *Вітольд Гомбрович*: Зі щоденників.
23 *Юрій Луцький*: Роздуми над конгресами.
28 *Юрій Шевельов*: Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра.

МИСТЕЦТВО

- 47 *Кирило Митрович*: Іконографічні візії.
52 *Омелян Мазурик*: Значення ікони в Східній Церкві.
54 *Ліда Палій*: Сучасне неконформістичне мистецтво у Східній Європі.
57 *Лариса Залеська-Онишкевич*: Українська і слов'янська присутність на міжнародному фестивалі.
63 *Валеріян Ревуцький*: Деякі експерименти в сучасному українському театрі.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 70 *Володимир Дробник*: Українська меншість у післявоєнній Польщі.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 84 *Марта Тарнавська*: Бібліотекознавство і бібліографія в сучасній Україні.

СПОГАДИ

98 *Микола Михайлюк*: Наш виїзд в Україну. Зі спогадів реемігранта.

СЛАВНІ ІМЕНА

111 *Зиновій Соколюк*: Юрій Панейко (3. IV. 1886 — 18. VIII. 1973) (II).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

120 *Р. К.*: Без коментаря.

РЕЦЕНЗІЇ

126 **SELECTED WORKS OF VSEVOLOD HOLUBNYCHY**. Soviet Regional Economics. Ред. Іван Коропецький — *Богдан Сомчинський*.

128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

СЛОЇ БУТВІЮЧИХ ЛІТ

Ежи Гординський

ЖИТТЯ

Порожні вагони снів від'їдуть на світанку,
покинуть пам'ять раніше, ніж зажадає година,
щоб ніщо в досконалий не сповнилось спосіб,
змилять слова і навіть звук ошукає.

А що надійде згодом, лише упокорить,
і ніхто не відважиться глянути сонцю в обличчя.
Барви навколо годинника свій відтанцюють танок
і кожний порух людини покажеться зайвим.

Знов на рятунок поспішить ніч —
що заряджає землю. Вона від початку
терпеливо рахує слої бутвіючих літ,
заки чорним їх полум'ям спалить.

ДО АФРОДІТИ

Хай святиться твоє ім'я,
о життєдайна Афродіто,
в твоїй руці овоч і квіт.
Ти намовляла не числити літ.
Дівчата кожного віку
не відмовляли любови.
Ти казала шукати пригод
і далеких мандрівок.
Будував я свої дома
з віршів.
Ти не скупила надії,
я ріс дожданням.
Ти вішувала сповнення.
А вже ждуть кипариси,
плаче розбита колона
і чорний співає птах.

ОГОЛОШЕННЯ

Фабріціо Феррі,
вія Емілія Ест, 297,
41100 Модена,
продасть дві кістки
Данте Аліґ'єрі
разом з відповідною
документацією.

Кісточки
улегшать лектуру "Комедії",
прикликають голоси
раю і теж пекла.
Можна буде перевірити,
також доповнити
всі інформації
в джерелі.

СУМНІВИ

Образ не дуже точний
долинув до нащадків,
тож не відомо досі
чи світло і темнота
стали в обороні
вигнаних з раю
і яку роль
тут відіграли звірята.

Напевно
ніхто вже не дізнається
як виглядало прощання
Едену.
Чи архангелів меч
заплакав з милосердя
перед наказом на земність,
тобто страх і смерть.

ФІНІС

Нежданно западеться обрій,
з морів лишиться грудка солі

і попіл покаже Богу місце
де була Земля.

ДОМАШНІЙ КОНЦЕРТ

Хай дарує мені Бетговен,
що слухаю Дев'ятої,
заїдаючи яєшницю.
Імовірно під час
Adagio molto e cantabile
вичищу зуби пастою
з додатком хлорофілу.
Хай вибачить стару піжаму,
патинки з витертої повсті,
марну жарівку замість свіч,
коли з'явиться за кілька днів
з плитою під пахвою і спитає,
що чувати?

ЕРОТИК 83

Запалиш ніч. Із рук твоїх
виростуть чорні промені.
За хвилину
всесвіт замешкає у кімнаті
і, як утомлені космонавти,
зависнемо серед зір.
Наша недосконалість
наказує ніжність,
користаймо з привілею
проминаючих.
Хай секунда
раз іще зміниться
у вічність.

ТЕРЦИНА

Я майже вичерпав
увесь приділ страху
і не вистане на пекло.

Переклав з польської Святослав Гординський

Єжи Гординський

Бібліографічна довідка

Єжи (Юрій) Гординський (Hordyrński) народився 18 жовтня 1919 р. в Ярославі над Сяном. Походить зі старого галицького роду Гординських-Антоновичів, який у давнині розщепився на дві галузі, українську та польську, об'єднані спільним гербом "Сас". До гімназії ходив у Станіславові, потому студював право у Львівському університеті, але згодом перейшов на славістику й сходознавство. Під час війни його батько загинув у гітлерівському таборі смерті в Майданеку 1943 р., а сам Юрій у 1945-1948 роках був ув'язнений у Львові і сидів у донбаських тюрмах і концтаборах. Звільнений, завершив свої студії в Ягеллонському університеті в Кракові, крім цього, студював французьку літературу та культуру в паризькій Сорбонні, а італійську — в Перуджі. З 1964 р. живе постійно в Римі, але свою поезію друкує в Кракові та Варшаві. Писати почав з 1935 р., перша його збірка *Поворот до світла* з'явилася 1951 р., від того часу видав 12 збірок поезій, між якими найважливі: *Під знаком Ваги* (1959), *Голова на пеньку* (1965), *Вибрані поезії* (1976), *Епітафія для kota* (1977) і *Слід* (1985). Подані тут переклади переважно з тієї останньої збірки.

Поезії Гординського, перекладені кільканадцятьма мовами знаходяться в численних закордонних антологіях. Крім цього, вибрані його вірші видані французькою, німецькою та італійською мовами. Невеликий вибір його поезій українською мовою видав Ігор Костецький у Штутгарті 1978 р. під назвою *Облудне коло*, у власних перекладах і Григорія Кочура з Києва. Сам Гординський переклав польською мовою поезії І. Франка (*Зів'яле листя*), Т. Шевченка та М. Рильського, і був за них 1940 р. нагороджений Львівським університетом.

ПІСЛЯМОВА:

РОЗМОВА З МІЛАНОМ КУНДЕРОЮ

Нижче друкуємо інтерв'ю з Міланом Кундерою, яке провів з ним Філіп Рот після прочитання перекладеного манускрипту його *Книги сміху та забуття*. На це інтерв'ю склалися дві розмови — перша відбулася в Англії, друга при нагоді відвідин Кундери Сполучених Штатів.

Мілан Кундера народився в Чехо-Словаччині (1929 р.) Публікація його першого роману *Жарт* була однією з головних подій доби лібералізації, яка досягнула свого кульмінаційного пункту під час Празької весни 1968 р. Від 1975 р. живе з дружиною в Франції, спочатку жив у Ренні, де він викладав в університеті, а тепер — у Парижі.

Питання: Чи думаєте ви, що зруйнування світу може статися незабаром?

Відповідь: Це залежить від того, що ви називаєте "незабаром".

П.: Завтра чи післязавтра.

В.: Відчуття, що світ наближається до руїни, існує з прадавніх часів.

П.: В такому разі нема причин хвилюватися.

В.: Навпаки. Якщо протягом сторіч люди чогось бояться, значить існують якісь підстави для цього.

П.: В кожному разі, мені здається, що саме це занепокоєння є основою всіх оповідань у вашій найновішій книжці, — навіть тих, які є відверто гумористичні.

В.: Якби в дитинстві хтось мені сказав: одного дня ти побачиш, як твоя нація зникає зі світу, я вирішив би, що це нісенітниця, щось таке, чого я не здатний уявити. Людина знає, що вона смертна, але вона вважає самозрозумілим, що її нація житиме вічно або майже вічно. Але після російського вторгнення 1968 р. ніхто з чехів не може уникнути думки, що його націю можна поступово усунути з європейської мапи, так само, як протягом останніх п'ятих десятиріч сорок мільйонів українців тихо зникали з очей світу, і світ того навіть не помітив. Або литовці. Чи ви знаєте, що в 17 сторіччі Литва була могутньою європейською державою? Сьогодні росіяни тримають литовців у резервації як напіввимерле плем'я; їх ізолювали від відвідувачів, щоб запобігти поширенню в світі відомостей про їхнє існування. Я не знаю, що в майбутньому чекає на мою націю. Нема сумніву, що росіяни зроблять все можливе, щоб

Переклад з англійської.

поступово розчинити чехів у своїй власній цивілізації. Ніхто не знає, чи це їм вдається. Але така можливість існує. І усвідомлення цієї можливості достатнє для того, щоб змінити світосприйняття в будь-якого. Сьогодні я бачу Європу слабкою, приреченою.

П.: Проте, чи не є долі Східньої та Західньої Європи цілком різні?

В.: З погляду історії культури, Східня Європа — це Росія з її специфічною історією, що її коріння у візантійському світі. Богемія, Польща, Угорщина, так само, як Австрія, ніколи не були частиною Східньої Європи. Від самих початків вони були частиною великого поступу західньої цивілізації, з її готикою, її Відродженням, її Реформацією — рухом, що зародився саме в цьому регіоні. Саме тут, в Центральній Європі, одержала свої найбільші імпульси й культура нових часів: психоаналізу, структуралізм, додекафонію, музику. Бартока, нову естетику романа Кафки та Музіля. Післявоєнна анексія Центральної Європи (або принаймні більшої частини її) російською цивілізацією призвела до втрати західньою культурою її важливого центру ваги. Це — найважливіша подія в історії Заходу в нашому сторіччі, і ми не можемо нехтувати можливістю того, що кінець Центральної Європи позначив початок кінця всієї Європи.

П.: Під час Празької весни ваш роман *Жарт* та ваші оповідання *Кумедні кохання* вийшли накладом у 150 тис. примірників. Після російського вторгнення вас звільнили з викладацької праці в кіноакадемії, а ваші книжки усунули з полиць бібліотек. Сім років після цього ви з дружиною кинули кілька книжок та дещо з одягу в багажник вашого авта й поїхали до Франції, де стали одним із найпопулярніших іноземних авторів. Як ви почуваетесь в ролі емігранта?

В.: Для письменника досвід життя в різних країнах надзвичайно корисний. Світ можна зрозуміти, лише побачивши його з кількох боків. Дія моєї найновішої книжки, що з'явилася у Франції, розгортається в спеціальному географічному просторі: події, що відбуваються в Празі, розглядаються очима Західньої Європи, а події у Франції — очима Праги. Це — зустріч двох світів. З одного боку, моя власна країна: протягом якогось півсторіччя вона пережила демократію, фашизм, революцію, сталінський терор, як також і розпад сталінізму, німецьку та російську окупацію, масові депортації, смерть Заходу на своїй землі. Можна сказати, що країна занепадає під тягарем історії й дивиться на світ з невимовним скептицизмом. З іншого боку, Франція: протягом сторіч вона була центром світу, але за найновіших часів вона страждає від браку великих історичних подій. Через це вона знаходить задоволення в радикальних ідеологічних формах. Це — ліричне, невротич-

не сподівання якихось великих вчинків від себе, які, можливо, ніколи не стануться.

П.: Чи ви живете у Франції як чужинець, чи культурно почуваете себе вдома?

В.: Я надзвичайно люблю французьку культуру й почувуюся її боржником. Особливо, коли йдеться про стародавню літературу. Найдорожчий з усіх письменників для мене — Рабле. А також Дідро. Я люблю його *Жака-фаталіста* так само, як люблю Лоренса Стерна. Ці двоє — найбільші за всі часи експериментатори в галузі роману. Їхні експерименти були, так би мовити, розважальними, сповненими щастя й радості, — щось, що тепер зникло з французької літератури і без чого будь-що в мистецтві втрачає сенс. Стерн і Дідро розуміли роман як велику гру. Вони відкрили гумор у формі роману. Коли я почув скарги, що роман вичерпав свої можливості, я відчув просто протилежне: впродовж історії роман втратив багато зі своїх можливостей. Наприклад, імпульси до розвитку роману, що їх дали Стерн і Дідро, не підхопили їхні наступники.

П.: Вашу найновішу книжку не названо романом, але в тексті ви проголошуєте: ця книжка є романом у формі варіацій. Отже, це роман чи ні?

В.: Наскільки сягає моє власне естетичне розуміння, це справді, роман, але я не хочу нікому накидати таку думку. В межах форми роману прихована надзвичайно широка свобода. Було б помилкою вважати якийсь певний стереотип структури як обов'язкову ознаку роману.

П.: Алеж існує таки щось, що робить роман саме романом і обмежує цю свободу.

В.: Роман — це великий твір синтетичної прози, базований на грі вигаданих персонажів. Це — єдині межі. Словом "синтетичний" я позначаю бажання романіста змалювати предмет з усіх боків і з найможливішою повнотою. Іронічний есей, новеля-оповідання, автобіографічний фрагмент, історичний факт, полет фантазії. Синтетична сила роману виникає зі сполучення всього цього в єдину цілість, як голоси в поліфончній музиці. Єдність книги не обов'язково впливає з сюжету, але може створюватися темою. У моїй найновішій книзі є дві такі теми: сміх і забуття.

П.: Сміх завжди був близьким вам. Ваші книжки викликають сміх гумором або іронією. Ваші герої життєві тому, що стикаються зі світом, який утратив почуття гумору.

В.: Я навчився цінувати гумор під час сталінового терору. Тоді мені було двадцять років. Я завжди міг впізнати людину, яка не є сталіністом, якої не слід боятися, за її посмішкою. Почуття гумору є вартою довір'я ознакою, за якою можна розпізнати людину. Ще з

того часу мене жахає світ, який втрачає почуття гумору.

П.: У вашій найновішій книзі є, однак, ще дещо інше. У короткій приповідці ви порівнюєте сміх ангелів зі сміхом диявола. Диявол сміється, бо Божий світ здається йому безглуздим; ангел сміється з радості, бо все в Божому світі має свій сенс.

В.: Так, людина вживає той самий психологічний вияв — сміх — для вислову двох різних метафізичних настанов. Чийсь капелюх упав на труну у свіжій могилі — і похорон втрачає своє значення — народжується сміх. Двоє закоханих біжать полем, тримаючися за руки й сміючися. Їхній сміх не має нічого спільного з жартами чи гумором, — це поважний сміх ангелів, що висловлює радість буття. Обидва види сміху належать до втіх життя, але доведені до межі. Вони можуть означати подвійний апокаліпсис: сповнений ентузіазму сміх ангелів-фанатиків, які так переконані в надзвичайному значенні свого світу, що вони ладні повісити кожного, хто не поділює їхньої радості. А інший сміх, що звучить з іншого боку, проголошує, що все позбавлене сенсу, що навіть похорон є кумедним, а груповий секс лише комічна пантоміма. Людське життя пов'язане з двома безоднями: з одного боку — фанатизм, з другого — абсолютний скептицизм.

П.: Те, що ви тепер називаєте сміхом ангелів, є новим позначенням "ліричного ставлення до життя" з ваших попередніх романів. В одній з ваших книжок ви характеризували добу сталінового терору як панування ката та поета.

В.: Тоталітаризм — це не лише пекло, а й мрія про рай — стародавня мрія про світ, в якому всі житимуть у гармонії, об'єднані єдиною волею та вірою, без жадних таємниць в одного від інших. Андре Бретон також мріяв про цей вирій, коли писав про скляний будинок, в якому він прагнув жити. Якби тоталітаризм не експлуатував цих мрій, які сидять глибоко в кожному з нас і закорінені в релігіях, він ніколи не міг би повернути на свій бік так багато людей, особливо на початку свого існування. Але шойно мрія про вирій починає перетворюватися на реальність, тут і там виникає потреба знищити тих, які стоять на шляху, і тоді володарі мусять побудувати маленький ГУЛаг на узбіччі раю. З часом цей ГУЛаг зростає й вдосконалюється, а рай разом з тим меншає й занепадає.

П.: У вашій книзі великий французький поет Елюар ширяє над раєм та ГУЛагом, співаючи. Чи цю частину історії з вашої книжки можна вважати автентичною?

В.: Після війни Елюар відмовився від сюрреалізму і став найбільшим висловлювачем того, що я міг би назвати "поезією тоталітаризму". Він співав про братерство, мир, справедливість, краще завтра; він співав про дружбу і засуджував ізолюваність,

обстоював радість і засуджував сум, оспівував ширість і засуджував цинізм. Коли 1950 р. володарі раю засудили Елюарового друга, сюрреаліста Завіса Каландру, до повішання, Елюар придушив свої особисті дружні почуття заради понадособистих ідеалів і прилюдно схвалив страту свого друга. Кат убивав, а поет співав.

І не лише поет. Увесь період сталінового терору був добою колективного ліричного марення. Тепер про це цілковито забули, але це — корінь проблеми. Люди люблять казати: революція гарна, злом є лише терор, який виникає після неї. Але це неправда. Зло завжди присутнє в гарному, вже мрія про рай містить у собі пекло. Якщо ми бажємо зрозуміти сенс пекла, ми мусимо проаналізувати суть вирію, з якого воно вийшло. Дуже легко засуджувати ГУЛаги, але відкидати тоталітарну поезію, яка веде до ГУЛагу райським шляхом, завжди дуже важко. В наш час люди в усьому світі недвозначно засуджують ГУЛаги, однак, вони все ще не відмовляються потрапити під гіпнозу тоталітарної поезії, маршуючи до нових ГУЛагів під музику тієї самої ліричної пісні, яку співав Елюар, коли ширяв над Прагою, як великий архангел ліри, в той час, як дим від спалюваного тіла Каландри здіймався над комином крематорію.

П.: Вашій прозі дуже властива постійна конфронтація приватного та суспільного. Але не в тому сенсі, що приватні долі з'являються на політичному тлі, і не в тому, що політичні події впливають на приватне життя. Власне, ви постійно демонструєте, що політичні події підпорядковані тим самим законам, що й приватні вчинки, і отже, ваша проза є своєрідною психоаналізою політики.

В.: Метафізика людини — та сама як у приватній, так і в громадській сфері. Візьміть іншу тему книжки — забуття. Це велика приватна проблема людини: смерть — це втрата себе, свого "я". Але що це — "я"? Це сума всього того, що ми пам'ятаємо. Отже, смерть жахає нас не втратою майбутнього, а втратою минулого. Забуття — це форма смерті, завжди присутня в житті. Це проблема моєї героїні, яка відчайдушно намагається зберегти настійки спогади про свого улюбленого померлого чоловіка. Але забути це також велика проблема політики. Коли велика державна потуга бажає позбавити маленьку країну її національної свідомості, вона вживає методу *організованого забуття*. Це те, що нині відбувається в Богемії. Та сучасна чеська література, яка взагалі має будь-яку цінність, не друкується ось уже протягом дванадцятих років; 200 чеських письменників заборонено, включно з небіжчиком Кафкою; 145 чеських істориків звільнено з праці, історію переписали, монументи зруйнували. Нація, яка втрачає свідомість

свого минулого, поступово втрачає себе. Таким чином, політична ситуація брутально з'ясувала звичайну метафізичну проблему забуття, проблему, з якою ми весь час, кожного дня стикаємося, навіть не помічаючи цього. Політика демаскує метафізику приватного життя, приватне життя демаскує метафізику політики.

П.: У шостій частині вашої книжки варіацій головна героїня, Таміна, потрапляє на острів, де живуть самі діти. Врешті, вони зацьковують її до смерти. Чи це фантазія, казкове оповідання, алегорія?

В.: Ніщо так не чуже мені, як алегорія, оповідання, вигадане автором з метою проілюструвати якусь тезу. Події, реалістичні чи уявні, повинні бути самі собою значущі, і читач мусить бути наївно зваблений їхньою силою та поезією. Цей образ мене завжди переслідував, і протягом якогось періоду мого життя він постійно з'являвся у снах. Людина опиняється в світі дітей, з якого вона не може втекти. І раптом дитинство, яке ми поетизуємо та обожнюємо, виявляється цілковитим страхіттям. Пасткою. Ця розповідь не алегорія. Але книжка є поліфонією, в якій різні оповідання взаємно пояснюють, висвітлюють, доповнюють себе. Ключовим моментом книжки є розповідь про тоталітаризм, який позбавляє людей пам'яті і, таким чином, перетворює їх на націю дітей. Усі тоталітарні режими це роблять. І можливо вся наша технічна доба, з її культом майбутнього, культом молодости та дитинства, її байдужістю до минулого та недовір'ям до думки, бере в цьому участь. У середині нашого невмолимо інфантильного суспільства дорослий, озброєний пам'яттю та іронією, почувається як Таміна на острові дітей.

П.: Майже всі ваші романи і фактично всі окремі частини вашої нової книжки мають своїм завершенням сцени сексуального парубання. Навіть та частина, де йдеться про знеособлену "Матір", є лише суцільною довгою сценою сексу трьох видів, з прологом та епілогом. Що значить секс для вас як для романіста?

В.: Сьогодні, коли секс перестав бути табу, прості описи сексу, невибаглива оповідь сексуальних взаємин помітно набридають. Яким застарілим виглядає Лоуренс або навіть Генрі Міллер з його ліризмом циніка! Однак, деякі еротичні пасажі Жоржа Батая зробили на мене тривале враження. Можливо, тому, що вони не ліричні, а філософські. Ви маєте рацію, коли кажете, що в мене все закінчується великою еротичною сценою. Я відчуваю, що сцена фізичної любови спричиняє появу особливо яскравого світла, яке раптом виявляє сенс героїв і робить підсумок життєвим ситуаціям. Гюго вступає в любовні стосунки з Таміною в той час, як вона безнадійно намагається думати про втрачену відпустку зі своїм померлим чоловіком. Еротична сцена є фокусом, в якому

концентруються всі теми твору і які вміщують всі його найглибші таємниці.

П.: Остання частина, сьома, взагалі не містить у собі нічого, крім сексу. Чому саме ця частина закінчує книжку, а не інша, наприклад, багато драматичніша шоста частина, в якій героїня вмирає?

В.: Таміна вмирає, метафорично кажучи, серед сміху ангелів. А в останній частині книжки, навпаки, чутно цілком інший сміх що виникає, коли речі втрачають свій сенс. Існує певна уявна розділова лінія між речами, що здаються безглуздими або смішними. Людина запитує себе: чи не безглуздо вранці вставати? Йти на працю? За щось боротися? Належати до нації лише тому, що я в ній народився? Людина живе дуже близько до цієї межі й може легко опинитися на другому боці. Ця межа існує всюди, в усіх царинах людського існування й навіть у найповажнішому, найбіологічнішому з усіх його видів — у сексуальності. Й саме тому, що це найповажніша сфера життя, проблема сексуальності стає найповажнішою проблемою. Саме тому моя книжка варіацій не може скінчитися нічим іншим, крім цього.

П.: Чи в цьому полягає найвища точка, якої ви досягли в своєму песимізмі?

В.: Я обережний зі словами "песимізм" та "оптимізм". Роман нічого не стверджує, він досліджує та ставить запитання. Я не знаю, чи мій народ загине, і я також не знаю, який із моїх героїв має рацію. Я вигадую історію, співставляю одну з одною, і таким шляхом ставлю запитання. Людська дурість виникає, коли є відповіді на всі запитання. Мудрість роману виникає, коли на все є запитання. Коли дон Кіхот входить у світ, світ стає містерією перед його очима. Це є внеском першого європейського роману до всієї історії роману. Романіст навчає читача сприймати світ як запитання. У такому ставленні є мудрість і толерантність. У світі, заснованому на аксіомах, що вважаються священними, роман мертвий. Тоталітарний світ, заснований на марксизмі, ісламі чи будь-чому іншому, є світом відповідей, а не запитань. Там нема місця для роману. У кожному разі, мені здається, що в усьому сучасному світі люди прагнуть радше оцінювати, ніж розуміти, відповідати, ніж питати, й тому голос роману ледве чи можна почути крізь галасливу дурість людських аксіом.

ЗІ ЩОДЕННИКІВ

Вітольд Гомбровіч

ТОМ I, РОЗДІЛ I, 1953

Середа

Від певного часу (а, може, через монотонність мого існування тут) охоплює мене цікавість, якої я ніколи досі не досвідчив з такою віддистильованою інтенсивністю — цікавість, що трапиться за мить. Перед моїм носом мур темряви, з якого виринає найбезпосередніше зараз, як грізне одкровення. За цим рогом... що буде? Людина? Пес? Якщо пес, то якої форми, якої породи? Сиджу за столом, і за мить покажеться на яву юшка, але... яка юшка? Це, таке основне, відчуття досі не розроблене належно мистецтвом, людина як знаряддя, що перероблює Невідоме в Відоме, не фігурує в числі провідних героїв мистецтва.

РОЗДІЛ VII, 1954

Понеділок

Ми їхали до Тігре. Це дельта Парани. Пливемо моторним човном плесом, що темно й тихо стелеться в гушавині островів. Зелено, небесно, приємно й забавно. Зупинка, і входить дівча, яке... Як це сказати? Краса має свої таємниці. Багато прекрасних мелодій, але тільки декотрі є як рука, що давить. Ця красуня так усіх "брала", що всім зробилося дивно, а, може, навіть соромливо — і ніхто не хотів зрадити себе тим, що приглядається до неї, хоч не було очей, які б крадькома не підглядали її приголомшливого існування.

Раптом дівча преспокійно почало колупати в носі.

РОЗДІЛ XI

Четвер

Вчора в Теодоліні троє чоловіків — один оголений, другий вусач, третій бородай — і дуже були здивовані, що не можуть порозумітися в оцінці політичної ситуації на Далекому Сході. Я сказав: — Дивуюся, що ви взагалі між собою розмовляєте. Кожен з вас становить іншу розв'язку людського обличчя і вособлює відмінну концепцію людини. Якщо бородай в порядку, то головусий і вусач є потворами, паяцями, дегенератами і взагалі абсурдом; а якщо головусий є нормальною людиною, то потворністю, неохай-

ністю, нонсенсом і свинством є бородатий. Ну те! На що чекаєте? Дайте один одному по пиці!

СИЛЬСЬКИЙ ДІЯРІЙ

Четвер

Якби не те, що прію, я почувався б серйозно занепокоєним, а, може, навіть затривоженим, бо діються дивні речі. У саме полудне, в найбільшому розжаренні і роздриганні, Серхію сідав на коня. Проте на здивування не тільки своїх батьків, але й цілої естансії, він сів на коня не зовсім і чвалав неповно, після чого зліз тільки в деякій мірі і пішов до своєї кімнати от так собі, не досить. Я мав довшу розмову з його батьком, які не приховували своєї турботи, що розпотлювалася, одначе, разом з ними в тропічній спеці, і в наслідок цієї розмови я звернувся до Серхію з проханням, щоб на майбутнє був менш несподіваний. Він відповів, що відколи я йому розкрив очі на не передчувані досі можливості, він відчуває себе як цав і не думає абдикувати. Це мені вельми не подобалося, і я вказав йому всю невідповідність цих ігранок, на що він одрік: — Добре, добре, певна річ, думаю, що ти таки маєш рацію... Це "таки" вказувало, що він таки далі обстоює свою посередність, неповність, що все таки намагається використати цю якусь каламутність, туманність, розпливчастість усього для своїх махінацій, що однак, користуючися тим, що ми мусимо, *polens volens*, запліщувати очі, він буде виправляти, хоч, може, не зовсім, і дозволяти собі, хоч не цілковито...

XII

П'ятниця

О 4-тій я вийшов, дуже втомлений, а там були деревця, листки, домики — перемішані, може, надто прилизані і, я сказав би, не надто до речі. Та хай. Вийшовши з підземки, я йшов до кав'ярні Рекс, коли раптом з кав'ярні Парі (також невідомо, чому одна кав'ярня приплуталася до другої) почали кивати (?) на мене знайомі пані, які нібито сиділи за столиком і їли бісквіти, вмочуючи їх у кремлі. Але містифікація виявилася відразу, бо, властиво, вони сиділи за блятом, покритим емалем, що стояв на чотирьох погнутих металевих прутах, а їдження полягало в впиханні через отвір в обличчі досередини цього чи того, при чому вуха і носи в них стирчали, а також закаблуки вилазили їм під столом, цебто під блятом. Теревені про се і те, але бачу, що то одній, то другій стирчить (?) і вилазить (?), отже врешті я вибачився і відійшов, виправдовуючися браком часу.

Середа

Я проходжувався по евкаліптовій алеї, але нараз з-за дерева вилізла корова. Я зупинився, і ми глянули одне одному ввічі.

Її коров'ячість до такої міри вразила мою людяність — момент, коли наші погляди зустрілися, був такий напружений — що я збентежився *як людина*, цебто в моєму, людському виді. Дивне почуття, і чи не вперше пережите мною — цей людський сором перед твариною. Я дозволив, щоб вона глянула на мене й побачила мене — це нас зрівняло — в наслідок цього я став також твариною — але дивною, я сказав би навіть, недозвеною. Я далі пішов, продовжуючи перервану погулянку, але почув себе ніяково... в природі, яка обсакувала мене звідусіль і немовби . . . оглядала мене.

IV

Вівторок

Я лежав на осонні, спритно зашитий у гірському ланцюзі, що його творить пісок, нанесений вітром на краю пляжі. Це піщані гори, дюни, багаті проходами, схилами, долинами, віблій і сипкий лябіринт, де-не-де порослий кушем, що дрижить під безнастанним натиском вітру. Мене заслоняла чимала Jungfrau, благородно кубічна, пишна — але десять сантиметрів від мого носа починався вітер, що сік без перепочинку Сагару, палену сонцем. Якісь жуки — не знаю, як їх назвати — працювито сновигали по цій пустелі невідомо для чого. І один із них, не далі, як на відстань моєї руки, лежав верх ногами. Вітер його перевернув. Сонце пекло йому живіт, що напевно було вийняткове неприємне, зваживши, що цей живіт звичайно перебуває у тіні — він лежав, перебираючи лапками, і відомо було, що ніщо інше йому не лишається, як тільки це монотонне і розпачливе перебирання лапками — і він уже млів, може, вже після багатьох годин, уже конав.

Я, велетень, недоступний йому своєю величезністю, якп робила мене для нього неприсутнім, приглядався до цього махання... і, простягнувши руку, я видобув його з тортур. Він рушив уперед, в одну секунду повернений життю.

Ледве я це зробив, я вздрів трохи далі тотожного жука, в тотожному становищі. І він вимахував лапками. Мені не хотілося рухатися... Але — чому ти врятував того, а цього ні? . . . Чому той ...тоді як цей?... Ти ошасливив одного, а другий має мучитися? Я взяв патики, простягнув руку — врятував.

Ледве я це зробив, я вздрів дещо далі тотожного жука в тотожному становищі. Він перебирав лапками. А сонце палило йому живіт.

Невже ж я мав перетворити свою сісту в машину швидкої допомоги для жуків, що конали? Але я вже занадто прижився серед цих жуків, їхнього чудакувато беззахисного вимахування... і, мабуть, розумієте, якщо я вже почав це рятування, я не мав права зупинитися в довільному місці. Було б занадто страшно супроти цього третього жука — загальмувати себе якраз на порозі його катастрофи... занадто жорстоке і якесь неможливе, таке, якого не зробити... Ба! Якби хоч між ним і тими, яких я врятував, була якась межа, щось, що могло б мене уповноважити перестати — але якраз не було нічого, тільки дальші 10 см піску, все цей самий пішаний простір, правда, "трохи далі", але тільки "трохи". А він перебирав лапками так само! Проте, роздивившись, я уздрів "трохи" далі ще чотири жуки, що вимахували і були палені сонцем — не було ради, я встав у всій своїй величезності і врятував усіх. Вони пішли.

Тоді показався моїм очам лискуче-гаряче-пішаний схил сусіднього узбіччя, а на ньому з п'ять або шість точок, що вимахували лапками: жуки. Я поспішив з рятунком. Я врятував. І вже так спарував себе з їхньою мукою, так в неї просякнув, що, бачачи неподалік нових жуків на рівнинах, проходах, в ярах, цю висипку тотрурованих точок, я почав по цьому піску рухатися, як ошалілий, на допомогу, на допомогу, на допомогу! Але, я знав, це не може тривати вічно — адже не тільки ця пляжа, але все узбережжя, як оком сягнути, було встелене ними, отже мусить надійти момент, коли скажу "досить", і мусить настати цей перший неврятований жук. Котрий? Котрий? Котрий? Щомиті я говорив собі "цей" — і врятував його, не можучи дозволити собі цю страшну, майже підлу арбітрарність — бо й чому цей, якраз цей? Аж нарешті сталося в мені заламання, нагло, гладко я зависив у собі співчуття, я став, подумав байдуже "ну, вертатися", забрався і пішов. А жук, цей жук, на якому я перервав, лишився, вимахуючи лапками (що властиво було мені байдуже, немовби я зразився цією забавою — але я знав, що ця байдужість була мені накинена обставинами, і я ніс її в собі, як чужу річ).

РОЗДІЛ XX, 1961

Неділя

Розповім вам, що мені трапилося з моїм постачальником. Цей функціонер був дуже собою вдоволений, його функція як постачальника печива була суспільно позитивна, всі його шанували; отже він гадав, що може собі дозволити певну каблукуватість по статі, плоскість пики, нудьгу погляду, загальну ніякість і сірість у сполученні з затертістю і чималою дозою фрагментарності.

Тому то я мусів зранити його добре раз і другий до крові, щоб відчув, що важливіше, ким хто є, від того, що хто робить.

РОЗДІЛ XXI

Середа

Привабливий ранок, розваландана весна, пилки, що танцюють у смугах, і соняшні струї — ооох, ааах, я радісно вдягаю штани з думкою, що на прохід, на прохід, віддихну, походжу — але дзвінок, Ірмгард пішла відчиняти двері, і за мить увійшов Сімон.

Отже: — Овва, а ти чого сюди о такій уранішній годині? Сідай, *compagno*! На що він відповів: — Як ся маєш? — І сів — сів — і сів, мабуть, залегко, а може, зашвидко, а може, про це ішлося, що на найближчому стільці — коротко кажучи, він зразу знеохотив мене жахливою неприємністю.

Я знов щось заговорив — він до мене — але ця розмова була й не була — а щодо нього, воно так виглядало, неначе він "забув взяти себе з собою". Був нібито... але саме так, неначе не був. А втім, хіба я знаю... Я всміхаюся й далі щось кажу, коли раптом задрожала його верхня губа, але якось недобре, недобре, недобре.

Він глянув.

І пояснив.

Кадка.

Кадка з окропом.

Донька.

Кадка з окропом виливається на донь...

Ну, так... А що воно "вже чимало годин триває в лікарні і ще не скінчилося" і що він "не може знайти собі місця" і "ні на що не може придатися", отже прийшов. І вибачається за надоїдання в таку ранню пору. — Та нічого не шкодить! Аякже, певна річ!... Одначе, я замовк, він замовк, і ми сиділи, так би мовити, ніс у ніс. Віч-на-віч. Рука в руку. Нога в ногу. Коліно в коліно. Віч-на-віч. Аж мене дразнити почала ця дурна тотожність у моїй кімнаті, і думаю, як це воно так, що він мене повторює, я його повторюю, віч-на-віч — раптом попечення дитини попекло мене, що я аж сикнув — і тоді, бачу, хоч такі подібні, нічого тут не висидимо, і взагалі краще не сидіти, а вийти, вийти, вийти, вихід, якенебудь вибуття, віддалення стало нагальним, пекучим! . . . І кажу: — Пройдемося? Він зразу встав без жадних трудношів, і ми вийшли; попереду я; а він за мною з тією своєю донькою.

Чому до Тігре, пощо, нащо?... І чому не до іншої станції? Всаджений у натовп, я не міг майже нічого добачити в прогалинах, творених підборіддями, карками, комірами і шиями, але я почував себе виведеним до Тігре . . . чому до Тігре? . . . і я знав, що в цьому поїзді нема ні одної особи, яка б їхала, як я з ним їхав, з цим браком рації, так зовсім наосліп (іглухо) до Тігре...

Сімон знов рушився — чи щось у ньому рушилося — і я кинувся втікати — але в цій тісноті я міг щонайбільше судорожно відсуватися від нього — і так, відсуваючися всім тілом, я влезив в інше тіло — м'яке. Це був товстун. Величезний, теплий, обличчя якого я не бачив, якому з переляку я влезив у цю його спітнілу, безпорадну, засоромлену м'якість, в товстість, мабуть, тиху, принижену, добрячу, з де-не-де гнучкими опуклостями, але гостинну, хоч затхлу. О, що це був за закуток! . . . в якому я поволі загосподарьовувався, приживався... в теплі його сорочки грали його поти, цей сьогоднішній і вчорашній, змішані з запахом ванілі, в кишені він мав бльокнот, на підшивці нашивку з фірмою кравця Smart, сорочка була в одному місці латана. Було тут тихо й добре, сто миль від тієї... пекучої . . . проблеми, взагалі те не було тут мислиме, це було щось зовсім відмінне, інший край, відпочинок і спокій . . . на другому кінці світу.

ТОМ III, РОЗДІЛ I, 1961

Вівторок

Бедуїн і я на зупинці чекаємо на автобус 208. Я кажу до нього: — Друзяко! Щоб не нудитися в автобусі, покажемо, бач, клясу! Заімпуносмося! Розмовляй зі мною, немовби я був диригентом оркестри і немовби ти сам був музикою, випитуй мене про Тосканіні...

Бедуїнові не треба двічі повторяти. Входимо. Він уміщується на відповідній відстані і починає голосно: "На мій смак я б зміцнив контрабаси, зверни також увагу, маестро, на фугато"...

Люди прислухаються. Я кажу: "Гм, гм..."

Він: "І на бляху в цьому переході з фа на ре... Коли маєш цей концерт? Я буду грати чотирнадцятого... А proprio, коли мені покажеш листа від Тосканіні?"

Я (голосно): "Юначе, дивуюся . . . Тосканіні я не знав, диригентом оркестри я не є і справді не розумію, нащо тобі хизуватися перед людьми, видаючи музиканта. Фе, що це за виряджання в чуже пір'я?! Це дуже негарно!"

Всі дивляться суворо на Бедуїна, який, шаленіючи, топить у мене вбивчий погляд.

РОЗДІЛ II, 1962

Середа, Герлінгем

Останнім часом не щастить мені з подорожами. В поїзді, який уже чекав на станції Онсе, не було сидячих місць — я дав йому від'їхати, очікуючи наступного — і я очікував стоячи, бо лавки були зайняті — а, очікуючи, я приглядався з тривогою до густого, все

гістішого напливу людей . . . за півгодини в'їжджає поїзд, порожнений, як новий, юрба оживає, натискає, вкочується; я застряг у тісноті, нема мови про сидяче місце, я навіть не стою, а в'язну. Рушаємо.

Ця пика десять сантиметрів від мене? Засльожені, червонуваті зіниці? Волоски на цьому вусі? Не хочу! Геть, не буду вникати в зморшки цієї шкіри! Яким правом це опинилося так близько, що мушу майже віддихати ним, а одночасно відчуваю його теплі струмки на вусі і шиї? Ми спираємо один на одному наші погляди, що не дивляться, у відстані туж, туж... кожний тулиться, шулиться, замикається, скорочується, обмежує до мінімуму очі, вуха, уста, старається якнайменшим бути. Відразливі товсті, жилисті, охлялі чи сухі властивості викидають мене вгору, я існую там, немовби я вискакував просто в небо — не хочу! Це образа! Я ображений! Поїзд мчить і миготять домики передмість. Станція. Пхають, впихаються. Рушаємо.

В Морні

Іду на автобусну станцію, вмішуюся в черзі, з наріжного бару — солодкавий сморід, за мною і передо мною особи, задок і кирпа, анемія й лишай, один купчина другому, що на три відсотки сто сімдесят п'ять, баба бабі, що п'ять тридцять, подорожчало, а кишенькове радіо: "купуйте шпарко мило в порошок Тарко". Хлоп'я дає собі пинхву. Сонце. Млосно. Тут стоїмо в черзі, а там, на протилежному тротуарі, йдуть і йдуть, минають і минають, без перерви лізуть і лізуть, звідки стільки цього, аджеж я вже двадцять кілометрів від центру Буенос-Айресу! А все ж таки минають і минають, все вилазять з-за рогу і переходять, і вилазять і переходять, і вилазять і переходять, аж я виблював. Виблював, а той, що передо мною стояв, глянув і нічого, бо що ж! Натовп!

Вибрав і переклав з польської *Богдан Струмінський*

Вибираючи тут тільки розповідні мініатюри, присвячені рідше добачуваним сторонам індивідуального існування, перекладач хотів запропонувати українському читачеві іншу перспективу, ніж та, до якої його призвичаїло українське письменство, більш зосереджене на соціальних питаннях, інші сфери вразливості. Річні дати Гомбровіча не мають особливого літературного значення. Вони поставлені тут тільки за звичкою філолога з історичним нахилом. Оскільки читача можуть бентежити дивні власні назви в цих уривках, треба пояснити, що вони були писані в Аргентині.

РОЗДУМИ НАД КОНГРЕСАМИ

Юрій Луцький

Якщо вже думати про недавні з'їзди письменників в СРСР, треба брати до уваги не тільки Київ, але й Москву, де спочиває влада не тільки політична, але й літературна, оскільки взагалі можна відмежовувати одну від другої. Одначе, те, що діялося на з'їзді письменників у Києві, має для нас усіх небуденний інтерес, бо те, що діється на окраїнах імперії, все ще має вплив на осередок. Песимісти серед нас твердитимуть, що ніяких змін ні в центрі, ні на окраїнах не може бути і що слова письменників, що пролунали в Києві та Москві, залишаться пустими фразами. Як наприклад, слова шістдесятників на пленумах Спілки письменників України (СПУ) в Києві в 1960-их рр., про які тепер ніхто не згадує. Але те, що після двох десятиріч подібні гасла (гласність, національна опозиція, мовна автономія, чистота докiлля) повторилися в Києві та Москві, вказує на те, що "історичними закономірностями" не можна нехтувати. Себто можна, але при найближчій нагоді вони "піднесуть свої гідкі голови", як каже англійське прислів'я. І хоч песимісти можуть мати рацію, що ці гідкі голови знову зникнуть, не залишивши по собі ніяких істотних змін, нашим обов'язком є придивлятися до того, що діється. Ба навіть хтось скаже, також не втрачати надії, що шанси на зміни покращають. Адже зміна, як твердив Геракліт, це перший закон життя. І сам Маркс не заперечував цього.

Червневий з'їзд у Києві вислухав багато промов, звітів і дискусійних виступів. Перша промова В. Щербицького — це виступ бюрократа без найменшого відчуття культури. Цікаво, що цієї промови не передрукувала московська *Літературная газета*, яка помістила інші українські виступи. З інших промов на особливу увагу заслуговують виступи Олесь Гончара, Юрія Мушкетика, Юрія Щербака, Івана Драча і Петра Перебийноса. Цікаві також промови Мушкетика і Бориса Олійника на всесоюзному з'їзді в Москві, що відбувся зараз по київському з'їзді. Загальний довгий звіт Павла Загребельного у Києві про заслуги та досягнення СПУ нудний своєю статистикою, хоч заторкує деякі проблеми літератури. Сьогодні в Києві ніхто й подумати не може, що організувати літературу можна лише з поганими для неї наслідками. Ніхто в культурному світі не відчуває потреби спілок письменників, тим менше з монопольною ідеологією. Якщо існують літературні групи (як і в Україні в 1920-их роках), тільки для того, щоб велася дискусія. На

Україні справжньої літературної дискусії обмаль і навіть на київському з'їзді контрверсії заторкували позалітературні теми. Їх можна б поділити на такі групи: 1) мовна політика; 2) бюрократизація літератури; 3) цензура; 4) проблеми довкілля. Цими наболілими проблемами займаються сьогодні українські письменники, які "підвищують їхній профіль" у відсутності т. зв. українського уряду.

Наведемо кілька цитат з кожної групи. Гончар сказав про мову:

Як і кожна повноцінна мова, вона [українська мова] годиться і для школи, і для студентської аудиторії, годиться як для будня, так і для свята. А між тим декому доводиться пояснювати, що зневажати мову свого народу — це означає, крім усього іншого, виказувати свою власну обмеженість, декотрим мова наша здається "неперспективною", оті вікові полтавські ті інші села, що їх були спроби вигубити, і які лише сьогодні в кліматі розуму й синівської любові, виявилися цілком перспективними і годують нас хлібом. Такою ж перспективною, наперекір усім недбальцям, була й буде наша прекрасна мова.

(Літературна Україна, 12 червня 1986)

Перебийніс, головний редактор журналу *Київ*, заявив:

Мова це все наше життя, наша доля, наша душа. Ми любимо свою мову, бо якже її не любити... А коли хтось соромиться материнського слова, коли хтось чужого не навчається і свого цурається — що ж, про таких думка в народі одна: безбатченки.

(Літературна Україна, 19 червня 1986)

Олійник на виступі в Москві промовив:

Але ось проблеми рідної мови в школі, в театрі, в дитячих садках — це вже питання нашої ленінської національної політики, порушення принципів якої ранив гостро...

(Літературна Україна, 3 липня 1986)

Про проблеми літератури opinii були такі:

Тож, поклавши руку на серце, запитаймо себе: чи так уже ми задоволені зробленим, чи належно відтворила література в книгах довговічний образ людини праці, образ тих, хто є цвітом і гордістю соціалістичного суспільства? Чи з належною гостротою й нешадністю викривали ми явища негативні, чи давали справжній бій войовничому і наглючому мішанству? Мішанин, хапуга, нагромоджувач — він нам відворотний ще й тим, що сіє довкола себе цинізм, розбещує часом і молоді душі, адже він мішанин менших чи більших калібрів, не здатен дорожити святинями, для

нього не існує таких понять, як совість, духовність, повна патріотична само-
віддача...

(*О. Гончар Літературна Україна, 12 червня 1986*)

... в нашій прозі майже не існує грошових, матеріальних проблем,
відсутні десятки, а то й сотні видів людської діяльності, кудись зникли
великі людські пристрасті і шекспірівські характери.. Ми навчилися майстер-
ності писати ні про що, елегантно обминати безліч тем і проблем, обходячи
больові точки життя, ігноруючи реальну боротьбу сил добра і зла в нашому
суспільстві, а боротьба існує, і боротьба жорстока, і не завжди сили добра
так легко в ній перемагають, як у наших оповіданнях, романах і п'єсах...

(*Ю. Щербак, Літературна Україна, 12 червня 1986*)

Треба усунути всі причини, бар'єри, перешкоди, які спонукають бачити
одне, говорити друге, писати третє, публікувати — четверте...

(*Роман Лубківський, Літературна Україна, 12 червня 1986*)

Ми багато говоримо про нашу молодь, слабку обізнаність її з рідною
культурою, зокрема про дещо зневажливе ставлення до сучасної літера-
тури. Одна з причин цього полягає в тому, що ми не навчилися говорити
досить відверто про правду, як ми жили і як ми живемо. Коли ми хочемо
мати нашу молодь з нами, ми повинні говорити повну правду на повен
голос...

(*І. Драч Літературна Україна, 19 червня 1986*)

Олійник на виступі в Москві сказав:

Ще в кінці 60-х років Олесь Гончар у відомому романі *Собор* не
фрагментарно, а комплексно будирував проблеми охорони природи,
мовного середовища і пам'яті, суворої підзвітності висуванців перед тими,
що висувають. Він одним з перших вказав на небезпеку кар'єризму не
тільки в морально-етичній, а й у суспільно-політичній площині...

(*Літературна Україна, 3 липня 1986*)

А от що заявив Загребельний:

Ми мали б зупинити потік лестошів і літературних лоскотань, а ми його
ще заохочуємо.

(*Літературна Україна, 12 червня 1986*)

Про доквілля Мушкетик на московському з'їзді висловився так:

... плановане вченими будівництво каналу Дунай-Дніпро, яке
викликає у громадскості республіки обґрунтоване занепокоєння, бо стічні
води Європи, просочені солями лиманів, підуть на поля України і в уже

майже нерухомий Дніпро, до того ж, до речі, тобто не до речі, за планом відгороджуваний греблею від Чорного моря. Чи не багато експериментів для однієї ріки?

(Літературна Україна, 3 липня 1986)

Цікаво, що коли Мушкетик говорив на цю саму тему в Києві (де він нагадував, що Дніпро "ще й велика ріка народу, його історія, його прийдешнє, його пісня, його пам'ять..."), він не згадував про заневищення Дніпра так явно, як у Москві. Як колись у 19 ст. наші патріоти почували себе вільнішими в Росії ніж у Києві (П. Куліш). Згадок про трагедію в Чорнобилі було багато, але всі в одному, партійному тоні: ця трагедія показала не забріханість партії, а, навпаки, її мудрість і героїзм радянських людей. Лише Щербак дозволив собі на загальніший сентимент: "Ця драма показала, що сліпа віра в сили науки так само ідеалістична, як сліпа віра в бога". Можна б додати, що сліпа віра в партію теж своєрідний "ідеалізм".

Атмосфера на всесоюзному з'їзді в Москві була полемічнішою, навіть бурхливою. Домагання перевидати заборонених авторів (А. Вознесенський висловився: "Читач у нас дозрів на те, щоб усе читати" — *Літературная газета*, 2 липня 1986) чергувалося з атаками на бюрократизм і цензуру. Тяжко сказати, чи московські та київські протести (бо так їх можна назвати) призведуть до змін. Можливо, що всі ці гучні слова — лише "запобіжний клапан" для невдоволеної інтелігенції. Можливо, що справжнє зацікавлення літературою виявляється не на велелюдних збіговищах, а в затишних закутках літературної праці. Про таку літературну працю довідуємося з репортажу в журналі *Київ*, в якому молодий перекладач Ярослав Стельмах так говорить про літературу:

Згодом мені до рук потрапила складна за формальними пошуками книга Джеймса Джойса "Портрет художника замолоду" і справила на мене таке сильне враження, що я сів за переклад, іше не дочитавши її, навіть не знаючи, чим вона закінчиться.

(*Київ*, 1986, 5, стор. 167-168)

Деякі слова, що пролунали на з'їзді, надхненні й ширі (хоч слова на хвалу партії не менш ширі) та линуть до читача мов придушений крик серця. Вони нагадують слова кирило-методіївських братчиків 140-літньої давности, Шевченка, Костомарова і зокрема Білозерського:

[Україна] терпить множество несправедливостей. Права її забуті і тепер, не як сестра єдиновірного народу, а як раба вона мусить переносити все, що тільки є найсумніше в житті народу... Якщо довго продовжуватися буде теперішній лад, в якому ніщо українське не респектоване, коли

на нас накидають чуже ярмо... то Україна втратить свою давню гордість і перетвориться в нового недоляшка. І чи в тому завершиться Божа правда?

(«Записка Білозерського», *Україна*, 1914, 1, стор. 80)

Щоправда, заклик сьогодні не може бути до "Божої правди", а до останнього партійного з'їзду, який, мабуть, мав свій вплив на ці з'їзди, але сенс протесту від того не міняється. З уст української інтелігенції чуємо явне невдоволення теперішнім устроєм і виразний протест проти придушення творчості.

Протест може лишитися протестом, як протест Білозерського, і нічого не мусить змінитися. Щоправда, коли вже мова про Білозерського, йому після заслання дозволили очолити журнал *Основу* (чи могли б цього сьогодні дочекатися Руденко чи Сверстюк?). Зміни наспівають непомітно (Б. Пастернак порівнював їх до росту трави, якого ніхто не бачить), але наспівають. Найнадійніше те, що вони, мабуть, відбудуться в російській літературі, другорядне місце якої шкодить престижеві російської культури в світі. Тяжко сказати, чи такі зміни могли б початися публікацією "Доктора Живаго", але мабуть, як і раніше, публікації заборонених творів і авторів (М. Гумільова, а може навіть О. Мандельштама) можуть пробити шлях для ліберальнішої течії. Вона, зрештою, існує в сучасній російській літературі, яка більшою мірою, ніж українська, відштовхнулася від соцреалізму. Хоч, повертаючи до нашої літератури, не можна забувати таких талановитих письменників як Юрій Щербак, Валерій Шевчук, Володимир Дрозд, Ліна Костенко — ніяк не соцреалістів. Не знати, чи лібералізація літератури в Росії мала б відповідний вплив на українську літературу. Тут підноситься ще одна "гідка голова" — так званого націоналізму. В російській літературі толерується російський націоналізм, та чи допустять його колинебудь в Україні чи в Грузії?

Заповіджена публікація *Собору* Гончара в російському перекладі (якщо без змін) може стати поштовхом до дальшої "відлиги". Може, але не мусить. Бо, як Хвильовий і його сучасники переконалися на власній шкурі, влада й рішення влади не в Харкові чи Києві, а в Москві.

Я навмисно назвав цей есей "роздуми над конгресами". Не хотів я вжити слова "з'їзд" — бо воно означає, що просто люди "з'їхалися", а опісля роз'їхалися. Конгрес — чуже слово, яке походить від латинського congressus, і хоч етимологічно воно означає те саме, що "з'їзд", в сучасному англомовному вжитку воно може означати також "зустріч", "спілкування", "розмову", а навіть "найвищу законодавчу установу в США". Маємо надію, що київський з'їзд був саме таким конгресом, де не тільки пролунали поодинокі промови перед публікою, що "з'їхалася", але й відбулася "зустріч умів" і "законодавча розмова" сучасної української інтелігенції.

УКРАЇНЬСЬКА МОВА В СЕБЕ ВДОМА СЬОГОДНІ Й ЗАВТРА

Юрій Шевельов

На недавньому з'їзді письменників України після десятиріч мовчання боязко порушено проблему відходу українців від української мови, зневаги до неї як "неперспективної" (Ол. Гончар), проблему множення "рідних, доморошених" носіїв "лакейської психології" (Б. Олійник). Але ніхто з промовців не порушив питання про причини такого ставлення й такого множення. Часткову відповідь на це питання я пробував подати в своїй доповіді, прочитаній ще перед з'їздом, 12 червня цього року, на науковій конференції Іллінойського університету в Урбані. Ця стаття, що її подаю увазі читачів, становить дещо перероблену цю доповідь. Сподіваюся, що вона може мати певний інтерес для еміграційного й нееміграційного читача, хоч він і може зазнати деяких труднощів з мовознавчою термінологією, неминучою в науковій доповіді.

У політиці, скерованій на обмеження, а далі й викорінення мов підлеглих національностей у багатонаціональній державі, нема нічого нового. Клясичні методи такої політики — вилучення мови з позаприватного вжитку, особливо в школі і освіті, а також вимішування населення. Така політика і такі заходи існують, відколи існують понаднаціональні держави. Наслідком такої політики завжди буває зниження або й підрив суспільного престижу підлеглої мови, — свідомо або як неминучий побічний результат. Радянська система в цьому не сказала нового слова. Але її інноваційним винаходом є втручання в унутрішню структуру підлеглої мови засобом систематичних упрощень одних мовних елементів і заборони інших. Так у підлеглу мову проваджуються елементи панівної мови, і відсуваються, а далі й усуваються елементи відмінні. Спеціальні інституції, обсажені добре платними й професійно тренуваними фахівцями, встановлюють рекомендації й правила для підлеглої мови в її стандартизованій формі і стежать за їх дотриманням. Міра суворости в визначенні мовних норм і в їх запровадженні залежить від національної традиції панівної нації і підлеглої в їхній взаємодії. Для прикладу, англійська мова тут дає чимало простору індивідуальним варіаціям, у французькій мові норми далеко суворіші, в російській вони диктуються з невблаганною твердістю.

Коли звернутися безпосередньо до української й російської

мов у політичній системі сучасного Сходу Європи, численні випадки впровадження російських слів і інших мовних явищ до української мови загалом добре відомі. Вони можуть бути й бувають довільні або можуть спиратися на справжню практику мововжитку в умовах майже загальної двомовності населення. Тут можна обмежитися на небагатьох прикладах. У правописі особливо спопуляризоване серед еміграції усунення літери *г* (хоч і на Україні визнається наявність відповідного звука в літературній мові — наприклад, у виданому недавно в кількості 70 тис. примірників третім виданням ДзУП,¹ стор. 20), головною причиною якого є відсутність такої літери в російській абетці. (Другою причиною є нещасне намагання за всяку ціну спрощувати правопис і граматику, про що буде мова далі). У лексиці просте порівняння газетної практики двадцятих років, себто вже радянського часу, з сучасною виявляє зникнення великої кількості слів. У словниках такі слова оминаються або подаються з застереженням проти їх активного вживання. Як навімання взяті приклади подаю — *підсоння* (УРС — застаріле, СУМ — розмовне, РУС — застаріле), *виклад* (УРС — у значенні 'лекція' виключене, СУМ — діалектне, РУС — виключене), *ватажок* у значенні 'вождь' (УРС — виключене, так само в СУМ і РУС. Зауважу, що в таких випадках позначки застаріле, розмовне й діалектне легко заступають одна одну, бо вони не значать нічого іншого, як те, що слово не рекомендоване).

З другого боку, численні слова впроваджуються з російської мови з фонетичним пристосуванням або без нього. З дуже численних прикладів наведу такі, як *училище*, *доход*, *торжество*, *урок* тощо. У словниках на початку вони впроваджуються обережно, напр., у РУС подано: *училище* — *школа*, *училище* з новим словом на другому місці, але далі йде приклад *артиллерийское училище*, і тут уже маємо тільки один переклад: *артилерійське училище*; так само *живопись* — *живопис*, *малювання*, *малярство*, де традиційний український відповідник аж на третьому місці, але в прикладах уже фігурує тільки російське слово: *школа живописи* — *школа живопису* і т. д. Чимало прикладів такого типу подає М. Леонова, Мзн 1985, 4, стор. 54.

Але гвалтовне усунення одних слів і впровадження інших не таке всеохопне й не таке абсолютне, як часто думають українські емігранти, а головне — воно не так розкладає саму тканину української мови, як ті процеси, що відбуваються в живій мові, і як витонченіші методи мовного плянування. Вирішальний чинник у всьому цьому — мало не загальна двомовність. "Гармонійна двомовність", про яку читаємо в радянських виданнях, ледве чи будь-коли і будь-де існувала. Двомовність — це не просто співіснування двох мов на певній території. Звичайно двомовність означає

нерівність двох мов, що співіснують і — неминуче — конкурують. В умовах сучасної радянської України російська мова — великоміська, українська — сільська і часом селяцька, російською говорять особи керівні або/і високо освічені, українською (за винятком тих, хто її вживає професійно і за це плачений державою) — особи непрофесійні, з невисокою освітою, російська мова — повна, з високо розвинутою термінологією й міським сленгом, в українській ці складники мусять творитися кожного разу *ad hoc* або попросту відсутні, і навіть коли створюються індивідуально в відповідній ситуації, рідко продираються до загального вжитку.

У таких обставинах для україномовної особи часто легше замість підшукування або вигадкування українських виразів скористатися з уже наявних російських слів для понять, що їх український мовець не має або не легко знаходить український вислів. У гру входять також емоційні чинники й чинники престижу. Все це стосується до пересічного українського мовця, а може ще більшою мірою до працівників преси, радіо тощо, де ще фактор безпеки (справжньої або уявної) не сприяє експериментуванню або творчості. (Адже офіційно нема російського буржуазного націоналізму, але аж надто підкреслено існує український).

Так витворилася ситуація, в якій мовознавці, що нормують літературну мову, часто не мають потреби вдаватися до штучних регулювань, вони можуть лишатися прагматиками й просто реєструвати те, що вони спостерігають у мові. Єдине, що тут є справді цілком штучне, це недопущення будь-якого прояву пуризму, включно з самим терміном русизм. З-поміж численних фактів наявності російського пуризму при недопущенні українського пошлюся на статтю В. Бріцина й Л. Дідковської в МЗн 1985, 1, основна теза якої — захищати російську мову від українізмів, але аніже словечка нема про потребу боронити українську від русизмів. Були роки, коли сама згадка про русизми, навіть без уживання цього слова, не допускалася. Але це показалося недоцільним, явище було занадто поширене і занадто — для плянувальників мови — бажане, щоб його замовчувати. Відтоді русизми в українській мові не виключаються з мовознавчої проблематики, але тільки в відповідній термінології. Це або "благотворні впливи російської мови", або "збагачення української з братньої мови" тощо. Подібні терміни наперед виключають критичне ставлення до русизмів, всякі спроби опертися їм.

Можливо, дуже поміркований український пуризм таки зробив спробу прилюдно проявитися, у вкрай вузьких рамках і, звісно, без загальної критики російських впливів на українську мову. Подібну тенденцію можна запідозрити для початку сімдесятих років. 1967 р. засновано періодичне видання, малого розміру, малого накладу

й малої періодичності, «Питання мовної культури», а 1971 р. воно дістало нову назву, дещо іншого звучання — *Рідне слово*. Та хоч цей орган був боязкий і хоч як він шанувався, від 1986 р. ця назва стала небажана (щоправда, вона сильно тхнула стареньким Воробкевичем), і видання перехрищено на неутральну «Культуру слова». Видання це в головному зосереджується тепер на елементах мови, спільних з російською, звичайно дуже обережно висловлюється щодо них і, — можна б навіть і не згадувати, — старанно уникає виразу русизм. Це стосується, звичайно, й до таких видань, як «Українська мова і література в школі», не кажучи вже про офіційний орган Інституту мовознавства, «Мовознавство».

Таким чином жадних бар'єрів для ширення русизмів в українській мові — в багатьох випадках, як ми бачили, природного процесу, — не існує, за винятком, певна річ, субінтелектуальних почуттів — нерушеними лишаються ті факти мови, що базуються на загальному спонтанному вживанні: мені, приміром, невідомі випадки спроб заступити, скажімо, слово *кінь* на *лошадь* абощо. Але в усіх тих випадках, коли спостерігаються вагання або непевність, русизми можуть запроваджуватися без видимого опору. Те, що Леся Українка казала про людей —

Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас тюремним ключарям —

може бути застосоване до становища української мови сьогодні в умовах цілковитого виключення пуристичних перепон. Роль мовознавців-нормалізаторів, за виконання якої вони дістають зарплату, а то й орден, сходить, отже, на те, щоб установлювати ієрархію традиційних і нововпроваджуваних елементів у мові. Роблячи це, вони, якщо говорити про лексику, виробили складну систему рекомендацій і засудів. Тут грає свою роль й місце, на якому подається те чи те слово в словнику і система позначок на нього. Небажані слова часто проходять шаблі свого хресного шляху поступово. Ось приклад такого шляху (не обов'язково застосований у всіх стадіях саме до цього слова) — беру відповідники російського *живопись*:

1) *Живопись* — малярство;

2) *Живопись* — малярство, живопис;

3) *Живопись* — живопис, малярство;

4) *Живопись* — живопис, малярство (застаріле/обласне/розмовне) —

і аж нарешті те, чого бажали: (конкретно в цьому слові ще не осягнене):

5) Живопись — живопис.

При чому в вісімдесятих роках практика преси, радіо тощо здебільша випереджає рекомендації мовознавців.

Ось ще кілька прикладів, де просування русизму поширилося далі, ніж у попередньому прикладі: *щільно* — *тісно*, *витискає* — *витісняє*, *чота* — *взвод* (власне, вся військова термінологія з дуже малими винятками).

Хоч які важливі такі прямі заступлення українських традиційних елементів мови на нові, російські (а один з наслідків їх — розрив з літературою перед її советизацією), безмірно серйозніші в своїх наслідках ті зсуви в глибинній структурі мови, що виникають з них. Ці зсуви мають також більший теоретичний інтерес. Наведу кілька прикладів, беручи їх з різних ділянок мови, починаючи з лексики.

Своєрідність семантичної структури української мови затирається, підлягаючи пристосуванню до російської. Це відбувається двома шляхами.

1. Розщеплення семантики слова в пристосуванні до російських відповідників, звичайно шляхом упровадження російського слова, напр., укр. *відділ* відповідно до двох російських — *отдел* і *отделение*, тепер (власне від серпня 1975 року!) — *відділ* із звуженим значенням і — *відділення*, абсолютне близня російського *отделение* (і, додам, у розріз із законом українського словотвору, за яким суфікс *-іння* означає предмети, а *-ення* процеси — пор. *правління* 'управа' і *правлення* 'керування'). Так само укр. *прибуток* розщеплено на *прибуток* і *доход*, укр. *збірка* (творів) — на *збірка* і *зібрання*, укр. *лекція* (година) — на *лекція* і *урок*, укр. *поверх* на *поверх* і *ярус* тощо.

2. Усунення семантичного розрізнення, властивого українському слову, в пристосуванні до російського нерозчленування, приміром, укр. *опанування* (чужої мови) і *оволодіння* (чужою власністю) — заступається нерозчленованим *оволодіння*, *скорити* (бунтівників) і *підпорядкувати* (законові) — заступлене нерозчленованим *підкорити* (мабуть, контамінація рос. *покорить* і *подчинить*), *чужий* (мова) і *іноземний* (вино) — заступлене нерозчленованим *іноземний*, *урочистість* і *тріумф* — заступлене нерозчленованим (і позиченим з російського) *торжество*, *зараз* (негайно) і *тепер* — заступлене нерозчленованим *зараз* тощо.

Мимохідь згадаю, що це шириться й на словотвір. Укр. *надхнути*, доконаного виду, ніколи не мало недоконаного, замість того вживано синтаксичних конструкцій *давати надхнення*, *приносити надхнення*. За зразком рос. *вдохновить* — *вдохновлять* витворено

незграбне *надихати*.

Може ще важливіше запровадження іновацій всупереч історичним тенденціям української мови. Звичайно, всяка іновація порушує історично встановлене. Приміром, перехід від нормального ще тридцять років тому *одвертий* до *відвертий* порушує історично складену будову слова, яке ніколи не мало префікса *від-* (воно мало префікс *о-* і корінь *твір-/твор-*, як у дієслові *о-твор-ити*), або, більш-менш того ж часу, перехід від *жадний* (що історично постало з *ні-же-одн-* стягненням *е* і *о* в *а*) до *жодний*. Але проти цих іновацій годі протестувати, бо морфологічний склад цих слів був затемнений, а нові форми позірно відновляють морфологічну прозорість цих слів, а до того вони стосуються до поодиноких слів і не поруують загальних тенденцій розвитку.

Але є інші, що це роблять і що мотивовані тільки з російської мови. Подам приклади, два з фонетики й два з морфології.

1. У фонетиці — тип *житіє, посланіє*. Праслов'янське *i*, збережене в усіх інших слов'янських мовах, в староукраїнській змінилося на *и* від 14 ст. (перша атестація 1283 р.). Усі *i*, що існували перед тим, перейшли в *и*, в своїй і позичених (до того часу) чужих словах. Так і в цьому типі слів. Характеристично, ще Шевченко тут мав *и: житиє*. Звук *i* тут малпує російську вимову й перекреслює історичний розвиток української. Так само в чужих словах. Маємо закономірно *Рим, Єрусалим*, позичені давніше. Але чому *Віфлесм? Ліван?* Так само в іменах людей, теж позичених давніше: *Михайло, Микола, Кирило, Галина* (але такого переходу *i* в *и* не буває в іменах, що ввійшли до вжитку пізніше: *Леонід, Ніна* і т. п.). Те саме спостерігаємо в словах, позичених з інших мов у давніші часи. У новіших позиках застосовуємо (штучно встановлене) правило "дев'ятки" на диференціацію *i* та *и*, але в позиках до 15 ст. маємо послідовно *и: гвинт, шпиталь, мистець, квиток, любисток* тощо. На такому тлі написання типу *житіє* з *i* — нічим не виправданий русизм, що порушує закономірність історичного розвитку української фонетичної системи.

2. Другий приклад розриву з історичною традицією в фонетиці — трактування групи приголосний плюс сонорний у кінці слова. Починаючи від другої чверти 16 ст. спостерігаємо тут вставний голосний: *вітр, огонь, корабль* перетворилися на *вітер, вогонь, корабель* тощо. Узаконення форм *Олександр, міністр, циліндр* замість уживаних перед тим *Олександрер, міністер, циліндер* руйнує цю історичну традицію.² Про глибші причини цього акту мовного законодавства буде ще мова нижче.

Принагідно зауважу, що нормалізування форм особових імен врозріз з історичною традицією, за яким може ховатися зневага до питомо українських форм, спостерігаємо не лише в практиці київсь-

ких мовних законодавців, а і в колах Української Католицької Церкви. Форми типу *Андрей, Йосиф, Василій* тощо штучні і історично невинуваті.

3. У морфології разючий приклад антиісторичного трактування форм знаходимо в приділенні новопозичуваних іменників, що кінчаються на приголосний, до жіночого роду. Історично беручи, маємо тут справу з тим, що в праслов'янській мові було так званими основами на *i* (з включенням деяких основ на приголосний). У праслов'янській мові до цих основ могли належати іменники всіх трьох родів, але вже тоді почалося "розмивання" цих основ, зокрема приналежні до них іменники середнього роду були перенесені до інших родів (приміром, *кость*, сучасне українське *кістка*). Це "розмивання" тривало в більшості слов'янських мов: поволі, але стало усувалися іменники жіночого роду, з закінченням на приголосний. Тільки дві мови — чеська й російська — зберегли продуктивність таких іменників і виявили нахил поширити цю групу. Українська мова перебуває на протилежному полюсі, в ній усунування таких іменників зайшло якнайдалі. Стосовно до цього різні способи, що з них назву тут тільки найголовніші:

а) Перенесення до чоловічого роду: *біль, дріб, глиб, кір, розпач, Сож, Сибір, Черемш, жаль* — усі були історично жіночого роду;

б) Перенесення до чоловічого роду, супроводжуване ствердженням приголосного: *пил, полин, Хотин*, слова на *-пис* (*літопис* тощо);

в) Перенесення до відміни на голосний доданням закінчення *-а*: *долоня, яблуня, їжа, лжа, картопля, (по)мста, миша, одежа, пісня, постеля, тиша, воша, земля*; також *брова, бритва, буква, церква, Іква, кітва, морква, підошва, Полтва, верства* тощо;

г) Те саме доданням суфікса: *дочка, чвертка, галузка, горстка, кістка, сітка, сопілка, жердка; частина, данина, глибина; зовиця, скорбота; свекруха* тощо;

г) Утрата форм однини (плюралізація): *двері, груди, сіни* тощо.

Ці процеси тривають далі, але іменники жіночого роду на приголосний ще існують в українській мові. Це або іменники високої частоти вживання (такі, як *користь, лють, мідь, осінь, подорож, сіль, смерть*) або книжні (*міць, честь, обитель, суть*). Зокрема зникненню іменників жіночого роду на приголосний перешкоджає висока продуктивність суфікса *-ість*. Іменники з цим суфіксом (тип *якість*) можуть бути фактично творені мало не від кожного прикметника. Попри це загальний занепад цього типу іменників, що відбувається протягом сторіч, не влягає сумніву. Він становить одну з прикмет української мови.

Та київські нормалізатори мови не усвідомлюють цього факту або ж свідомо ігнорують його. Новітнім позикам з чужих мов вони

раз-у-раз надають форм жіночого роду на приголосний, йдучи сліпо за російською мовою. Старіше *роля* замінено на *роль* і подібно трактовано такі слова, як *модель*, *медаль*, *картель*, *кефаль*, *магістраль*, *фальш* тощо. (Невраховував історичних тенденцій української мови й Голоскевич. Він тримався роду в мові, звідки слово походило, хоч це не має жадного значення для слова, що обертається в українській мові).

4. Інакше слід оцінити заміну закінчення *-и* на *-і* в родовому відмінку однини іменників типу *радість*, де як відомо, вимогою правопису 1928 р. було писати, а отже й вимовляти *-и*. Закінчення *-и* тут старіше, і можливо, що по говірках воно ще трапляється частіше, ніж *-і*. Але в історичному розвитку бачимо, як послідовно й поступово в цьому типі відміни іменників усуваються в різних відмінках форми на *-и*, — спершу в давальному й місцевому однини, пізніше в називному відмінку множини, а в новіші часи — і в останньому бастионі форм на *-и*, в родовому відмінку однини. Хоч київські нормалізатори виходили, імовірно, не з історичних тенденцій української мови, а просто взувалися на російській мові (з її повсюдним *-і*), а також, як типово для них, прагнули спрощення за всяку ціну, але їхня норма тут збіглася з історичною тенденцією, яка полягає в тому, щоб максимально наблизити відмінювання іменників жіночого роду на приголосний до відмінювання іменників типу *земля*. (В чому ще раз виявляється тенденція до втрати взагалі відміни іменників жіночого роду на приголосний, про що тут була мова в попередньому підрозділі).³

Мовознавці і не-мовознавці, що дбають за збереження української мови, можуть бути стривожені заниканням у ній багатьох продуктивних рис, що визначають її своєрідність. Наприклад, чергування *о* та *е* з *і* (тип *кінь* : *коня*), таке характеристичне саме для української мови, непродуктивне щонайменше від 17 ст., як це видно з того, що новіші слова свого й чужого походження цього чергування вже не мають (напр., *завод*, *народ*, *доход*; *том*, *солідол*, *мода* : *мод*). Занепадає в новіші часи й творення дифтонгів на межі слів, коли попереднє слово кінчається на голосний, а даліше починається на *у* або *і*. Замість нормальних спершу фактів типу *наука в школі*, *вона й він* тепер не рідкість подібати *наука у школі*, *вона і він*. У морфології можна тут навести тенденцію до втрати кличної форми тощо.

Але ці процеси — не наслідок якогось насильства, вчинюваного над українською мовою. Як живі істоти, мовні особливості теж стають старими, неактивними і, нарешті, мертвими, і це процес цілком природний. Консервативні нормалізатори мови (далеко не типовий випадок у сучасній Україні!) можуть наполягати на збереженні вигаслих або близьких до вигаснення рис, але це було б не

успішним, ніж якби лікар намагався спинити процес старіння в своєму пацієнті.

Проте не те саме природна деактивізація певної риси чи тенденції, з одного боку, і штучне витворення чи прискорення таких процесів, з другого. Таке втручання в розвиток і розвиткові тенденції мови далеко загрозливіше, ніж упровадження поодиноких чужорідних елементів. У мові, що розвивається за власними внутрішніми законами, такі чужорідні елементи поступово або відкидаються, або позбуваються свого чужого посмаку й входять до нормального інвентаря мовних засобів. Натомість викривлення глибинної структури мови може легко приректи її розвиватися так само, як мова, з якої ці розвиткові тенденції переймаються. Є великий шанс, що в наслідок таких впливів на розвиткові тенденції мови вона у власному розвитку перейде на рейки іншої, індуктивної мови і, якщо такі явища стануть постійними й потужними, може витворитися така ситуація, що індукована мова самозліквідується в наслідок власного розвитку. Наведу кілька прикладів пристосування самої структури української мови, — не поодиноких слів або звуків чи що, — до російської.

Один з яскравих прикладів — перебудова фонемної структури української мови в пристосуванні до фонемної структури російської мови. Українська мова має серед інших два голосні, *і* та *и*. Подібно два голосні такого типу має російська мова, позначувані на письмі *и* та *ы*, як і польська, що позначає їх *і* та *у*. (Абстрагуємося тут від особливостей артикуляції звуків українського *и*, польського *у* і російського *ы*, які в даному контексті не грають істотної ролі). Є одначе посутня різниця в фонемному статусі українського *и* супроти відповідних голосних двох сусідніх мов. У російській і польській мовах звук відповідний до українського *и* ніколи не виступає на початку слова, а в середині слова ніколи не виступає після пом'якшених приголосних. Це означає, що вибір, скажімо, російського *и* чи *ы* цілком зумовлений фонетичним оточенням, а отже, що з фонологічного погляду ці два звуки становлять одну фонему, а весь склад голосних фонем російської мови (як і польської) — п'ятифонемний, проти українського шестифонемного. В українській бо мові *і* не вимагає обов'язкового пом'якшення попереднього приголосного. Щонайменше зубні приголосні *т*, *д*, *н*, *л* можуть виступати перед *і* в пом'якшеному варіанті (приміром, *н* у слові *ніжний*) і в твердому (приміром, *ніж*). Історично беручи, твердість зберігається, коли *і* походить з *о*) і здебільшого чергується з ним, у нашому прикладі *ножі*) або, в називному відмінку множини прикметників з *-ые* (напр., у *густі*, називний множини від прикметника *густий* з твердим *т* супроти *гості* з пом'якшенням).

Такий стан був нормативним до 1969 року. Саме перед тим

готувався том збірної праці «Сучасна українська літературна мова» під редакцією І. Білодіда, до якого розділ про фонемний склад мови написав П. Коструба. Як знаю з листа від Коструби, адресованого до мене, в цьому розділі автор виклав загально-прийнятий до того часу погляд на пом'якшення чи непом'якшення приголосних перед *і*, а отже й на фонемний склад української мови. На превелике здивування Коструби, коли книжка вийшла, він прочитав у ним самим складеному розділі, замість написаного ним твердження, що зубні приголосні не м'якшаться перед *і*, що походить з *о* і з *ы* — зовсім інакше твердження, що вони не м'якшаться "в окремих діалектах української мови" (стор. 254 та ін.), що означає, що такого нем'якшення в літературній мові нема — твердження прямо протилежне авторовому і впроваджене без згоди Коструби. Від того часу вся нормативна література, видавана на Україні, йде за твердженням Білодіда, порівняй, приміром «Орфоепічний словник» 1984 р., складений М. Погрібним, де подано в усіх випадках тільки пом'якшену вимову. Тим самим зліквідовано шестифонемну систему голосних української літературної мови, приписано їй п'ятифонемну систему, тотожну з російською й польською.

В ім'я правди й справедливості треба сказати, що Білодід тут тільки довів до кінця таке трактування справи, а почалося воно задовго до нього і задовго до початку нормалізаторського втручання в напрямі організованого структурного наближення української мови до російської. Попереднім етапом було скасування написання і на початку слів. Остання нормативна публікація, що дозволяла (але вже не вимагала) написання з початковими *и* в словах *інший, інколи, іноді, иней* були «Найголовніші правила українського правопису» Академії Наук (Київ, 1921). Відтоді початкове *и* усунено, дарма що і досі вимова початкового голосного, скажімо в словах *інший* і *Індія* не однакова, і «Орфоепічний словник», укладений Погрібним, позначає цю різницю для слів *інший, інколи, іноді* (але вже не *иней*). Причину виключення *и* на початку слова треба шукати в дуже типовому, але й дуже невідповідному, вже згадуваному нахилі до спрощення, який не бере до уваги ні справжнього сучасного стану мови, ні її історичного розвитку.⁴ Але так чи так, Білодідове втручання до норм вимови приголосних перед *і* має своїм наслідком ототожнення фонологічної системи голосних української мови з російською і її відрив від балканських зв'язків (румунська мова має *и* з виразно фонематичним характером).

Перебудова глибинних структур мови, чи то фонологічної, як у нашому попередньому прикладі, чи морфологічної або синтаксичної не так упадає в око, як упровадження слів чи суфіксів, але вона важить далеко більше для збереження чи втрати своєрідності

даної мови. Бо дальшу еволюцію мови визначають саме ці глибинні структури, і позбутися зсувів у них далеко не так легко, як позбутися якогось непотрібно впровадженого слова.

А чи не ще важливіше в своїх наслідках втручання соціолінгвістичних факторів, яке веде до втрати власної шкали вартостей і переключення на систему вартостей другої і фактично панівної мови. Наведу кілька прикладів, що показують, як глибоко система вартостей російської мови накладається тепер на українську мову.

Яскравий приклад з морфології — трактування відмінювання іменників середнього роду, що закінчуються на *-о*. До 1933 р. чужі слова на *-о* типу *кіно, бюро, ситро* нормально відмінювалися так само, як власні слова типу *вікно, ребро*, як вони відмінюються в розмовній мові. Такі чужі слова відмінюються і в російській мові, але тільки позалітературній, тоді як у літературній мові такі відмінкові форми вважаються за вульгарні, погляд, що йде, либонь, ще з тих часів, коли російські вищі класи вживали французької мови в шоденному побуті. Така оцінка закорінена в російській мовній свідомості глибоко, плекана школою й літературою. Тепер її перенесено на українську мову, і всі познаки показують, що вона прищепилася цілком широко серед українських освічених кіл, що вони справді відчувають, що форми, наприклад, родового відмінка *кіна, бюро, ситра* — вульгарні й неприпустимі в мові освіченої людини. Тимчасом нічого посутньо вульгарного в них нема. Форми типу *біура* нормальні в польській мові, чехи кажуть у родовому відмінку *byra*, по-своєму відмінюються такі слова і в сербо-хорватській літературній мові — *біроа* тощо. Тут, отже, до української мови застосовано специфічну шкалу вартостей російської мови й повірено в її універсальність, якої справді нема.

Можна думати, що відмова від форм *Олександр, міністер* тощо на користь *Олександр, міністр* тощо, розглядана передше в цій статті з іншого погляду, теж відбиває застосування російської шкали вартостей. А досить поглянути хоч би на німецьке і англійське *Alexander, minister* щоб переконатися, що знову ж таки маємо справу не з універсальною оцінкою, а з специфічно російською (яка, до речі, знов спирається на французьку з її формами *Alexandre, ministre*. Тут, як і в багатьох інших випадках, традиції мови французької аристократії покують у мові "республіки трудящих").

В українській мові 17 ст. нормально в словах, що мали двічі приголосний *r* відбувалася дисиміляція *r + r* в *r + л* або *л + r*. Старші *римар, рицар, парамар, мурар, срібро* перетворилися на *лимар, лицар, паламар, муляр, срібло* тощо. Від 1948 р. нормативні словники впровадили форму *рицар*. На тлі російської мови з її *рыцарь* форма з *л* зазнала зниження в оцінці й з'явився нахил розглядати її як вульгарну (що зустрівся, правда, з деякими

труднощами й опором).⁵ Характеристично, що в словах, які не мають відповідника в російській мові — *лимар*, *муляр* — такі вагання не постали, факт, що ще раз доводить, що тут справа тільки й виключно в накладанні російського мірила на українську мову.

У 16 ст. в чималій групі слів голосний *о* в складі перед наголошеним *а* перейшов у *а*, приміром, *багатий*, *гарячий*, також *монастир* (можливо позичений у цій формі з південнослов'янських мов, а можливо під впливом форми *манах*). Форму *солдат*, базовану на російському правописі, відновлено від 1930-их років, форму *монастир* від 1948 року. Відповідні форми з *а* (*салдат*) перейшли до вульгарних, незаперечно знов за оцінками, перенесеними з російської мови.

Приклад, до якого тепер переходжу, сучасному українському інтелігентові, напевне, здасться особливо драстичним, тут бо оцінка мовних вартостей відповідно до чужої мови закоренилася особливо глибоко. Мова йтиме про звук, що вживається виключно в чужих словах, *ф*. Цей приголосний виступав у багатьох позиках з чужих мов, насамперед західноєвропейських, але в старших запозиченнях мова заступала його на *п* (напр., *Пилип*, *Остап*, *пляшка*) або на *х* (напр., *Хома*, *хура*), аж поки, від 15 ст., не розвинулася афrikата *хв*, дуже характеристична саме для української мови й дуже в ній поширена, але за малими винятками (*хвиля*, *хвіртка...*), не допущена до літературної мови. Низька соціальна оцінка двозвука *хв* освіченими колами спершу постала в контактах з мовами польською, німецькою й латиною, але в новітні часи її посилили і остаточно ствердили контакти з російською мовою (в якій звук *ф* "природний" тому, що там він розвинувся і у власних словах у процесі нормального фонетичного розвитку й набув фонемного статусу).

У лексиці теж нерідкі випадки усування слів через те, що їхній статус низький у російській мові. Так *купол*, якого ще не знав словник Грінченка, витискає слово *баня*, дарма що в РУС *баня* як відповідник російського *купол* ще наводиться першим словом (але годі вжити слова *баня* в прикладі СУМ — "Під одним куполом спілки письменників"); поширення слова *живопис* коштом *малярства*, розглянене тут попередньо, можливо, пояснюється серед інших причин низьким статусом слова *маляр* у російській мові, хоч само собою сполучення двох значень в одному слові — 'тинькар' і 'мистець' не становить рідкісного випадку (пор., приміром англійське *painter*). Інші приклади читач знайде в статті Леонової в Мзн 1985, 4, стор. 54 й далі).

Випадки довільних рішень і приписів мовних нормалізаторів мають, кінець-кінцем, другорядне значення саме тому, що вони довільні, а також тому, що вони стосуються до поодиноких слів чи

форм. Натомість перенесення всієї шкали соціальних оцінок мовних фактів має вирішальне значення, іншими словами, втрата здатності оцінювати факти мови незалежно від іншої мови, в даному випадку російської, визначає собою весь напрям розвитку на майбутнє і веде до повного пристосування однієї мови до другої, аж до її влиття до цієї останньої. Від низької оцінки фактів власної мови і високої — другої мови шлях веде до низької оцінки власної мови взагалі і, коли цей розвиток не буде спинений — до переходу від низькооцінюваної мови до високооцінюваної. Розвиток у такому напрямі тим небезпечніший, що, раз започаткований, він існує й шириться не зовнішнім примусом, а впливає з настанови самих мовців. Як писав Ніцше: "Не міг би жити ні один народ, що не цінував би; а бажаючи зберегти себе, він не сміє цінувати, як цінує його сусід".

Ненормальний стан сучасної української мови в СРСР виявляється і в тому, що в ній недостатньо репрезентовані або зовсім відсутні деякі шари, нормальні в сучасних уповні розвинених літературних мовах. Відзначу тут кілька явищ.

Починаючи від приблизно 1930-их років усі чужі слова, що входять до російської мови, тим самим автоматично входять до української. Приблизно з того ж часу до української мови не входить жадних чужих слів іншими каналами. Таке становище не створилося наказами київських мовних нормалізаторів, воно випливає з справжнього загального стану української мови і наявних умов контактування України з іншими народами. Інакше кажучи, ця ситуація виникла в наслідок загального політичного стану, а не просто спеціальної мовної політики.

Однаке й мовне плянування тут відіграє певну роль. Мовознавець-нормалізатор звичайно встановлює певну форму для запозиченого слова. У сучасній Україні форми запозичуваних слів живцем і сліпо переймаються (з винятком другорядних пристосувань у правописі) з російської, часто з непослідовностями, що там витворилися. Приміром, якщо обмежитися для прикладу, на двох словах, польська мова має *esej* і *hokej*, чеська — *esej*, *hokej*, сербо-хорватська *esej*, *hokej*. У російській мові знаходимо незмінний іменник середнього роду *есе* і іменник чоловічого роду *хокей*, — сучасна українська мова в УРСР малпує цей стан, запроваджуючи *есе* і *хокей* (включно з початковим *х*, що відтворює чуже *h*, бо такого звука нема в російській мові, хоч він зовсім нормальний в українській).

Від 1933 р. це прирівняння чужих слів до російської їх форми було розтягнене назад, дло слів позичених ще перед тим у формі дещо відмінній від російської. Не більше, як якийсь десяток слів, зберегли свої відмінності. Це такі, як *пошта*, *адреса*, *ювілей*

(російське *почта, адрес, юбилей*).

Українська мова ніколи не розвинула всеохопної наукової й технічної термінології. Така термінологія потребувала спеціального опрацювання, як це характерично для так званих "націй, що розвиваються". Активні спроби такого опрацювання припадають на 1920 роки і пізніше, у вужчому обсягу, на період 1960-1975. Воно було перерване в роки між цими двома періодами і знову, починаючи від середини сімдесятих років. Наслідки праці протягом двох коротких творчих періодів ніколи не були втілені в практику і, за винятком термінологічного мінімуму, вживаного в середній школі, ніколи не ввійшли до широкого загального вжитку, коли не говорити про термінологію гуманітарних наук.

Міський сленг, відмінний від російського (за винятком звичайних фонетичних субстанцій), фактично не існує в сучасній українській мові. Сленг здебільшого не включається до радянських словників, але для української мови доволі численні приклади можуть бути виявлені в деяких творах красного письменства. Я тут скористаюся з виписів Віктора Свободи з роману Гончара *Собор*, матеріали здебільшого не подавані в радянських словниках української мови. З різноманітного й лише почасти клясифікованого матеріалу, що його обговорює Свобода, вибираю тут слова, що їх можна розглядати як сленгові. Ось вони: *блатняк, наївняк, бабеха, фабзайці, малахольний, калимник, показуха, культовик, шабашка, збути наліво, радіо Єреван, мерзавчик, забігайлівка*.⁶ Серед цих слів нема ні одного, що не входило б до російського сленгу. Звичайно, це випадковий добір, знайдений у романі Гончара, але нема підстав сумніватися в його типовості.

Нема потреби говорити про те, що міський сленг належить до найактивніших прошарків сучасних мов і має найвищі шанси вижити, якщо брати його *en masse*, а не говорити про окремі слова. Так воно було в стародавньому Римі, де не клясична мова, а так звана "вульгарна латина" дала початок пізнішим романським мовам. І ще більше це так для часів загальної урбанізації, що характеризує розвинені нації нашого часу. Можна піти далі й твердити, що брак цього шару в сучасній мові ставить під сумнів майбутнє цієї мови. (Можна було б навіть наважитися на припущення, що сленг, а особливо радянський тюремно-таборовий жаргон на практиці здійснив — за колючими дротами — мрію радянських вождів про створення єдиного многонаціонального радянського народу — принаймні в мові!).

Не розвинувши власного міського сленгу, українська мова на Україні виробила інше своєрідне явище, що дістало там і свою власну назву — суржик, суміш українського з російським при більш-менш довільному вживанні складників того чи того шару, де склад-

ники другої мови підносять експресію вислову. Суржик уживається широко, почасти по містах, далеко типовіше — по селах. Це живе явище, і воно заслуговує на вивчення, чого воно покищо не дочекалося на радянській Україні. Але тоді, як міський сленг націлений у майбуття мови, прогнози щодо суржика мали б бути протилежного характеру.

У час між 15 і 17 ст. українська мова під впливом історичних обставин тієї доби улягла активній вестернізації, точніше — вона ввімкнулася, хай окраєм, до того, що можна назвати центрально-європейським мовним союзом (Sprachbund). У наш час важчим побічним наслідком коротко згаданих тут явищ — особливості в підході до чужих слів, неповнота термінології, брак міського сленгу при наявності суржика є стала девестернізація української мови. Відомі виступи Мілана Кундери в справі гвалтовної девестернізації чеської культури в наші часи. Далеко інтенсивніше ці процеси відбуваються в українській культурі й мові, тим легше, що первісна належність їх до центральноєвропейського кола націй була далеко менше щільна, ніж у чехів.

У мовному мисленні сучасної української творчої інтелігенції чимраз помітнішим стає рабське копіювання російських зразків, небажання відійти від дослівності. Колись Микола Куліш пустив крилату фразу про те, що українська нація, мовляв, складається з дядьків і перекладачів. Сьогоднішні "дядьки", говорячи суржиком, бодай вносять до нього елемент іронії. Натомість сучасні "перекладачі" не відходять і на крок від російського зразка. Вони воліють удатися до впровадження чужих словоформ краще, ніж дозволити собі "переклад", що відповідає значенням, але не формою. Приміром, російське *котировать* відтворюють українським *котирувати* з зовсім чужим українській мові дієслівним суфіксом *-ир-*, не наважуючися перекласти слово своїм *розцінювати*. Знаходимо такі незграбні дієприкметникові конструкції, як *контактуючі мови* (рос. *контактирующие языки*) замість простого й природного *мови в контакті*, *існуюча ситуація* (*существующая ситуация*) замість *теперішня*, або *сучасна*, або *наявна ситуація* тощо. Де ж тут зберігати історичну приналежність до центральноєвропейського мовного союзу, коли так затишно й спокійно бути в обіймах північного сусіда!

У світлі попередніх спостережень можна поставити питання, чи загальна радянська національна політика, радянське плянування мови і фактичний розвиток, у тих обставинах, української мови не націляють або не ведуть до перетворення української мови на діалект російської і чи нема проявів такого процесу.

Як загально відомо, в Російській імперії 19 й 20 ст. українська мова офіційно розглядалася як такий діалект. Українські письмен-

ники, науковці, вчителі тощо боролися проти такого означення, як і проти можливості такого перетворення на ділі. Іван Франко присвятив спеціальну поезію, добре відому, цій темі. Там ми читаємо, серед іншого:

Діалект чи самостійна мова?
Найпустіше в світі це питання.

.....
Діалект, а ми його надишем
Міццю духа і вогнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.
("Semper tiro")

У Радянському Союзі українська мова офіційно — мова. Час від часу чути там голоси про відмирання "національних мов" СРСР, але я не знаю жадного вислову про те, що в процесі цього відмирання може статися перетворення мови на діалект як стадію або епізод на шляху від повноцінної мови до нічого. Але яка тут справжня ситуація?

Відоме парадоксально загострене твердження Бодуена-де-Куртене говорило, що літературна мова — це діалект, за яким стоять армія й поліція. За цим критерієм українська мова була мовою тільки в короткі 1918-1920 роки. Але, якщо забудемо про це визначення, які риси сучасної української мови в неї вдома і сьогодні дозволяли б класифікувати її як діалект? З тих рис, що порушені в цій статті до такого висновка можуть вести такі ознаки:

- Широка відкритість для російських вкраплень і структур;
- Накинення російської шкали соціальних вартостей у мові;
- Закритість до позик поза тими, що йдуть з або через російську мову;
- Недорозвиненість технічної й наукової термінології;
- Відсутність міського сленгу;
- Явище суржика й суржикізації.

Є однаке інша група ознак, що не характеристичні для діалектів. (Наявність літератури й театру, звісно, сюди не належить: діалекти можуть мати свою літературу й театр):

- Нормування мовознавчими й мовознавчими інституціями. Діалекти не влягають централізованому нормуванню;
- Наявність шкіл, хоч сьогодні це майже виключно початкові й середні неспеціалізовані школи;
- Переклади з чужих мов, хоч сьогодні чимраз менші в кількості і виборі ділянок.

Це, звичайно, не вичерпний список ознак в обох їх групах. Для

такого списку була б потрібна ціла монографія. Але його вистачає, щоб побачити, що українська мова на радянській Україні перебуває десь у проміжному просторі між станом мови і станом говірки.

Є ще деякі явища, що потверджують такий висновок. Назву два.

Українські слова шораз частіше вживаються в російських публікаціях. Особливо характеристичні тут переклади з західноєвропейських літератур. У таких перекладах вони, ці українізм, не можуть мати стилістичного завдання. Виглядає так, що російські автори й перекладачі розглядають українську мову як резервуар, звідки можна вільно й безперешкодно черпати потрібні слова, як з будь-якої говірки російської мови. Іншими словами, для цих росіян українська мова тільки говірка російської.

З другого боку, багато українських письменників і перекладачів широко вживають у своїх писаннях церковнослов'янських слів, які вони беруть не з церковнослов'янської мови, а з російської, що має, як відомо, солідний прошарок церковнослов'янських елементів. У цій мовній поведінці, можна думати, виявляється їхнє відчуття недостатності української мови для мети їхніх писань, відчуття, свідоме або несвідоме, неповноцінності української мови й потреби впровадження до неї чужомовних, себто російськомовних шарів. Така мовна політика людей пера і слова має подвійний ефект. З одного боку, вона веде до словникового наближення української мови до російської. З другого боку, вона веде до перебудови внутрішньої структури української літературної мови з того, що я умовно називаю "дводіалектною мовою" до того, що так само умовно я охристив "двомовними мовами". Про ці речі я докладно писав кілька разів. Було б недоцільно це тут повторювати, і я дозволю собі замість цього послатися на мої попередні публікації.⁷

Повернімось тепер до тих мовців, що відчувають українську мову як "неперспективну" й відходять від неї. Певна річ, шкода, що їм бракує патріотизму. Але мусимо пам'ятати й те, що кожна мова — передусім не засіб вияву патріотичних почуттів, а засіб комунікації. Пересічний мовець не знає про фонемний склад мови або про вигасання історично зумовлених тенденцій у розвитку мови. Але він не може не бачити й не відчувати, що комунікативна функція української мови зіщулюється і що їй не дають вирости в повноцінну й всеохопну мову. Не буду заперечувати, що елементи "лакейської психології" серед мовців України існують. Але гірким фактом є, що існують об'єктивні причини для недорозвиненості сьогоденної української мови і для поступового звуження її вживання. Ці причини криються не в "лакейській психології", а в панівній політиці. І якщо треба на це додаткових доказів, то дуже виразний знаходимо в виступі на недавньому з'їзді письменників

українського "боса" Щербицького, який знайшов за доцільне ні словом не згадати стану української мови в неї вдома — на Україні — сьогодні і завтра. Створений комуністичними хазяїнами стан і статус української мови — ось посутня причина її занедбання. "Лакейська психологія" — тільки похідне від цього. Зрештою найкраща ілюстрація такої психології — сам недавній з'їзд письменників. З усіх присутніх щось півтисячі делегатів тільки яких три чи чотири наважилися, хоч із сотнею реверансів і оглядань, сказати про нестерпний стан української мови на Україні. Всі інші — "мовчки чухали чуби".

У стародавні часи гінцям, що приносили сумні вістки, відрубували голову. А втім ці вістки були потрібні, бо правдиво висвітлювали дійсність і творили передумови до тверезої оцінки стану. У надії на такі наслідки цього мого огляду наважуюся ризикувати головою.

Тут би й кінець цій статті. Та вона аж кричить, просить постскриптуму, щоб запобігти непорозумінням. Я навів цілу низку мовних фактів сучасності, яким протиставляв факти недавнього або й давнішого минулого. Але я це робив зовсім не для того, щоб домагатися "легалізації" цих фактів минулого. Єдина їхня тут роля — показати динаміку розвитку мови. Не маю найменших претенсій на те, щоб ці факти зробити нормою. Більшість з них (хоч не всі) — неповоротні. Ніхто не викине звук і літеру *ф* з письма й мови, ніяка сила не відновить написання *ї* після приголосних у словах типу *хліб* або *ніжний*. На Україні малахіяньські мрії про реформу правопису, хвала Богові, перевелися, але на еміграції повно Народніх Малахіїв, що з них кожний має свій проєкт реформи правопису й мови, і тим наполегливіше, чим менше він має хоч би мінімальну орієнтацію в мовознавстві. Усі ці проєкти такі ж безграмотні, як і безглузді. Ця стаття нічого не пропонує порядком мовної чи правописної реформи. Усі мої тут приклади — тільки ланки мовознавчої аналізи, ні один з них не претендує на впровадження нових норм. Боронь, Боже, автора і читачів від такого розуміння всього тут поданого!

Нью-Йорк
22 серпня 1986

1. У статті вживаються такі скорочення цитованих джерел: ДЗУП — «Довідник з українського правопису», видання третє. Київ, 1984; Мзн — «Мовознавство», науково-теоретичний журнал відділення (до серпня 1975 року — відділу) літератури, мови і мистецтвознавства Академії Наук УРСР, Київ; РУС — «Русско-украинский словарь», томи 1-3 (Київ: АН УРСР, Інститут мовознавства, 1980-1981; СУМ — «Словник української мови», фірмований тими ж інституціями, томи 1-11 (Київ, 1970-1980); УРС —

«Украинско-русский словарь», фірмований так само, томи 1-6 (Київ, 1953-1963).

2. Був ще інший спосіб усувати кінцеві групи приголосний плюс сонорний — доданням голосного після сонорного: *Петро, Павло, Дніпро*, але в цю проблему тут нема потреби заходити.

3. Зауважу одначе, що ширення закінчення *-i* на іменники типу *ім'я* — *імени* не впливає з тенденцій української мови і є цілком довільне.

4. Фактично такі "спрощення" почалися ще давніше, коли відкинено правописну систему Желехівського, що позначала пом'якшення приголосних перед *i* вживанням літери *ї*, на зразок *хліб, ніжний* тощо проти *ніж, лій* тощо.

5. Докладніше я обговорюю цю проблему в моїй статті "Двомовність і вульгаризм" (в збірнику «*Studia Slavica in honorem... OI. Horbatsch*», I. Мюнхен, 1983). Така сама зміна дисимілятивного характеру відбулася в еспанській мові, напр., «*arbol*» 'дерево', з латинського «*arbor*» або «*reluqueria*» 'голярня', форми такі зовсім нормальні і ані найменшою мірою не сприймаються як вульгарні.

6. «*The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*», XV (Нью-Йорк, 1981-1983), стор. 315-323.

7. Чужими мовами я писав про це двічі: у моїй книжці «*Die ukrainische Schriftsprache, 1798-1969*» (Вісбаден, 1966) і в статті "Language Planning and Unplanning in the Ukraine" у збірці «*The Languages and Literatures of the Non-Russian Peoples of the Soviet Union. Papers and Proceedings of the Tenth Annual Conference*» ред. Джордж Томас. Гамільтон: Університет Мак-Мастер, 1977), стор. 236-237. Українською мовою ці теми я обговорюю в ротапринтному виданні Албертського університету «Галичина в формуванні нової української літературної мови» (Едмонтон, без року видання [1975]).

МИСТЕЦТВО

ІКОНОГРАФІЧНІ ВІЗІЇ

Кирило Митрович

Одну з своїх виставок (Остенде, Бельгія, травень-жовтень 1985), Омелян Мазурик назвав "Ікони й сучасні візії". В дійсності, якщо мати на увазі складну творчість Мазурика, релігійну й світську, краще було б окреслити її одним поняттям: іконографічні візії. Бо основне надхнення Мазурика вкорінене в іконографічну традицію, але його твори носять відбиток його власної візії, а точніше мають виразний візіонерський характер. Візія — це специфічна категорія вислову. Не кожний мистецький погляд або вислів є візією. Візія є переступленням видимого, досягненням й виразним входом в потойбічне — трансцендентне. На цьому тлі й постають розбіжності підходу та інтерпретації його мистецтва. Дехто шукає ключа до його творів у суто іконографічній традиції, інші натрапляють на комплекс "модерної ікони", дехто наближує його до новітніх експресіоністичних течій, ще інші

Омелян Мазурик

Омелян Мазурик: фрагмент іконостаса в катедрі св. Володимира Великого в Парижі (1969)

до народної релігійної творчості. В усьому цьому є дещо правди й воно причиняється до розуміння його творчості. Але в основному Мазурик є своєрідним, неповторним мистцем, який має вужче й ширше коло прихильників, які якраз захоплюються його світом візій, його візійним прямуванням.

Слідкуючи за творчістю Мазурика, можна сказати, що вона в повному обсязі та багатстві, але не в кінцевому вислові, виявилася в його справжньому монументі, а може й у шедеврї, яким є його іконостас у соборі св. Володимира Великого в Парижі. В цьому іконостасі маємо перед собою справжній синопсис його мистець-

Омелян Мазурик, *Св. Трійця* (1984)

ких зацікавлень і мистецьких засобів. Тут під широко розпростертими, формалістично трактованими руками Христа, розп'ятого на хресті, простягається цілий іконостас в маєстатичності нерукотворного обличчя Спасителя в обрамованні золотої, шляхетної бляхи, з іконами з експресивним висловом Христа, Пресвятої Богоматері, а далі свв. Ольги й Володимира. На стовпах поясами відображені графічніше, традиційніше іконки святих, з вивершенням кожного стовпця головою пророків у профаннішому, світськішому вигляді, а в проміжних просторах — мініятури сценічного чи красвидного характеру з євангельських тем. В кожній категорії образів можна добачити те, що в дальшій своїй творчості Мазурик глибше й детальніше розробив та розробляє. Цей іконостас є безперечно

одним із творів-критеріїв у сучасному розгляданні українського іконописання, для прихильників і для насторожених, бо іконописання, а зокрема іконостасне мистецтво залишається у нашому житті однією з центральних мистецьких тем. Концепція, вислів, емотивне спрямування відіграють з цього погляду основну роль, й творів Мазурика не поминути в цьому розгляді. В свій час дав для цього цінні вказівки професор Володимир Годис, а останнім часом, обговорюючи виставку Мазурика в Українському вільному університеті в Мюнхені (лютий 1985), професор Володимир Янів з влучним естетизмом вказав на комплекс мистецьких засобів в його картинах.*

Ікони, а то й усі твори Мазурика, спонукають передусім до духовного споглядання-роздуму. Вони не є традиційним уприваленням сюжету, своєрідним вікном в дальшу, ідеальну сферу. Дехто вважає вже це відхиленням від традиційного іконописання, яке має на меті упривалення божеського серед вірних. В дійсності, тут таке упривалення має місце, але з додатковим виміром таємничності, властивої творенню Мазурика. Цей дальший вимір невичерпно прив'язує зір та збагачує почування. Це й є одне з наставлень духовного споглядання. Засобами цього вислову є то символізм, то графічний аскетизм традиційного характеру, то експресивний динамізм, багатий в пластичному кольориті та структурне розмежування постатей, кольорових просторів і плям та графічних елементів в кадрі картини. В цих деталях Мазурик є майстром своїх засобів. Вони то запозичені з традиційного резервуару цих деталей, і тоді викликають пов'язання з традицією, то перетворені, й тоді вражають новаторством, модернізмом, які надають їм сучасного вислову. Цілість унапрявлення не порушує іконописного духовного піднесення, але своєрідність вислову викликає в деякого застанову над прокоченням збереженої досі традиції. Проблема гідна розглядання, але вона й прив'язує своїм новаторством!

Так само знаходимо в картинах Мазурика, зокрема релігійного змісту, сильний акцент аскетизму, а то й містицизму, особливо в міміці та жестах постатей. Це теж традиційний мотив, який пов'язується з модерним прямуванням до формального витончення вислову. Ще один крок, і можна б дійти до абстрактного упрощено чистого вислову! Це є дуже сугестивний, повний викликаних домислів засіб, який так цінять численні свої й чужі критики виставок Мазурика. Він поглиблює, збагачує духовне споглядання глядача. Він створює молитовну застанову. Але в інших картинах цей засіб уступає місце більш природно-довкілним мотивам, які, перетворені емоційним символізмом, що переносить їх до мітичної, посеред-

* Володимир Янів, «Омелян Мазурик» (Мюнхен: Український вільний університет, 1985).

ньої сфери, поза безпосередній сенсовий вияв і з відкритістю в таємниче, недосяжне, а то й казкове. Тут можна б доходити до деяких народних чи наївних засобів вислову, які створюють настрої уявного, дивовижного світу, що уводить глядача у мрійні простори, що так приманюють і так надійно збагачують. Чарівна мрійливість й дещо наївний полет уяви захоплюють багатьох у творах Мазурика.

Але основним мотивом, основним спрямуванням творчости Мазурика залишається іконописне підложжя: виявлення божеського, таємничого аспекту всіх ним розроблюваних сюжетів. Він — мистець візій. Візій духовних, релігійно забарвлених почувань, тому в усіх його картинах нема суто світського, профанного представлення сюжетів, і тому й важко визначити межу, де кінчається, чи де починається в нього іконописне творіння.

ЗНАЧЕННЯ ІКОНИ В СХІДНІЙ ЦЕРКВІ

Омельян Мазурик

ГЕНЕЗА ІКОНИ

Період розвитку ікони датують між 8 і 16 ст.: Це також період ізольованого розвитку християнської формації, яку називають ортодоксальною (православною). Відомий він ще як "Сепарація Церков". Вже період катакомб має початки того, що сьогодні називають ортодоксальним. Малярство того періоду послугоувалося напівсимволами. В час Другого Нікейського собору (8 ст.) абстракції та символу вже не вистачало. Пропонували поширити мистецтво більш на духову психологічну правду, замість символічної — отже, апріорну, випрацювати форму Христа так, щоб вона відповідала парадоксальному змістові догми: єдність особи та двоєдність натур. Отже, почитання ікони встановлено на Другому Нікейському соборі 787 р.* Цей момент (формально) визначає майбутній розвиток ікони та візантійського канону. Цей канон полягатиме в синтезі абстракції та реалізму. Східня візантійська Церква перш за все мала на увазі сферу культу, а не випрацювання непомильної доктрини. Богословська (теологічна) ікона мала бути вільна від випадкових елементів. Вона є й специфічним явищем Православ'я. Про це свідчить факт, що перемога над іконоборством зветься офіційно "Тріумфом Православ'я", що відмічено в православному календарі.

Отже, виявилось, що малярство в силі показати розумове поняття позитивніше, ніж його словесно окреслити. Звідси відклик до пластичних синтез.

Таке розуміння і такий спосіб визначення ролі й значення малярства могли витворитися лише на певному етапі духової мистецької культури, підвалинами якої була гелленістична культура.

Цікаве відхилення від теми: юдаїзм, релігія Бога чистого Духа, котрого ніхто ніколи не бачив, та поганські релігії Сходу (гіндуїзм), в дечому подібні до християнства, не визнають естетичних якостей у містичному пережитті, хібащо вмішують ці якості на ангельському

* Кілька легенд пов'язаних з постанням ікон: сам Ісус Христос мав ще за життя доставити для царя Абгара відбитку свого лица, яку за традицією іконографії визнано як «Нерукотворний образ». Інша легенда каже, що св. апостол Лука мав намалювати перші портрети Пречистої Діви для нащадків. В римській Церкві є відома легенда про «Хустку Вероніки».

рівні, але ніколи на абсолютному чи божеському.

Значить все, що перемогло, це концепції повної асиміляції божеського елемента через людський елемент та асиміляція людського первня через Божу дійсність. Раніше ще атаназіяни проповідували: Бог став людиною, щоб людина могла стати Богом.

ЯКА ЧЕСТЬ НАЛЕЖИТЬ ІКОНАМ?

Отці 7 собору, а був це останній спільний собор, кажуть, що християнське малярство є одним із джерел Об'явлення і в зв'язку з цим іконам належить така сама честь, яку віддаємо тайні Христа та Євангелії, не як предметам літургічним. Бо Христос промовляє також через малярство, об'являючи таким чином ці тайни свого Царства, котрі залишаються назавжди недоступні для поняття.

На Сході витворився відрубний напрям розвитку релігійного мистецтва, залишаючися в органічному сполученні зі сферою містичного та релігійного досвідчення. Ікона й її споглядання є підставою аскетичної практики візантійської Церкви. Це споглядання було інтегральною частиною Божественної літургії. В старих письмах говориться, що священник словом створює Тіло Господа, котре споживаємо, а маляр своїм мистецтвом творить саме Тіло, котрому віддаємо честь. І тому колись священник не відважився відправляти Божественної літургії, без ікони Спасителя та Богородиці (генеза іконостасу). Щоб з'ясувати краще, можна б порівняти літургію римської Церкви з візантійською: римську ми назвали б "слово і хліб", нашу — візантійську, "слово, образ і хліб". Іконам, як зовнішньому вияву Божеської енергії (результат приходу на землю Другої Особи Святої Трійці), поклоняємося явно й зовнішньо. Щоб таке поклоніння мало сенс, ікона мусить бути інспірованим шедевром мистецтва. В протилежному разі таке поклоніння межує з примітивним ідолопоклонством. Ясно, отже, що сліпе наслідування — як копіювання і стилізація — немає нічого спільного з богословською іконою.

Можна б сказати про це малярство, що воно безчасове, непроминальне, має формальні відповідності з мистецтвом нашої доби, узагальнює всякі теорії поняття про мистецтво.

Все, що дає ціле модерне мистецтво в аналітичних фрагментах, було зреалізоване в період повного розвитку візантійського мистецтва в синтетичній єдності. Таким чином, один раз в історії духового життя можна б сказати, що мистецтво виконало вповні своє завдання.

Хоч ікона пережила великі еволюції на протязі понад тисячолітньої історії (свій ренесанс у 16 ст. та занепад у 19 ст.), до цього типу малярства звертатимуться мистці, позначаючи працею сліди дальшого розвитку ікони.

СУЧАСНЕ НЕКОНФОРМІСТИЧНЕ МИСТЕЦТВО У СХІДНІЙ ЕВРОПІ

Ліда Палій

В приміщенні мистецької галерії при МакМастерському університеті в Гамілтоні (Канада), 21 березня біжучого року відбувся одноденний симпозіум на тему "Сучасне неконформістичне мистецтво у Східній Європі". Симпозіум влаштували Міжфакультетний комітет комуністичних і східноєвропейських питань, Мистецька галерія МакМастерського університету і Факультет мистецтва та історії мистецтва.

В програмі ранішньої сесії прочитано чотири доповіді. На тему неконформістичного мистецтва в Україні говорила Дарія Даревич (Йоркський університет, Торонто), ситуацію в Польщі висвітлила Ядвіґа Бишевська (Йоркський університет), Софія Скоріч (Торонтський університет) дала перегляд творчості югославського мистця Міки Поповіча, а Яна Клімеш (Торонтський університет) говорила про мистців-неконформістів Чехо-Словаччини. Слухачі, які склалися зі студентів та гостей, мали змогу порівняти ставлення урядових чинників до свободи мистецького вислову в цих країнах.

Без сумніву ситуація в Україні під цим оглядом найневідрадніша. На думку Дарії Даревич, після короткої "відлиги" в 1960-их роках, коли можна було побачити певний бунт проти соціалістичного реалізму, в 1970-их роках почалося поновне переслідування, арешти, а то й убивства тих мистців, які шукали свого власного, широго вислову. Доповідачка коротко проаналізувала творчість малярів-неконформістів Опанаса Заливахи, Феодосія Гуменюка, Івана Марчука, Євгена Петренка, як також чотирьох малярів, яким удалося виїхати на Захід: Володимира Макаренка, Віталія Сазонова, Антона Солонухи та Володимира Стрельнікова. Згадала також про неофіційні виставки модерних українських мистців у приватних домах в Одесі та Ленінграді в 1970-их роках.

Доповідь Дарії Даревич була збагачена 84 цікавими знімками, надзвичайно вартісними вже тому, що на Заході дуже важко дістати фотографії творів українських мистців-неконформістів.

Ядвіґа Бишевська в своїй доповіді звернула увагу на те, що після сталінського періоду в Польщі настала більша свобода творчого вислову. Все ж мистцям в тій країні доводиться боротися на кожному кроці за свої права. Доповідь ілюстровано кількома знімками.

Яна Клімеш говорила радше про малярів-модерністів, які не змогли видержати задушливого клімату соціалістичного реалізму в

Чехо-Словаччині та виїхали на Захід. Вона підкреслила їхнє емоційне пов'язання з чеською і словацькою спадщиною.

Софія Скоріч дала цікавий перегляд змін у наставленні офіційних чинників в Югославії до неконформістичного мистецтва на підставі творчості одного маляра — Міки Поповіча. Назва її доповіді: "Міка Поповіч — вічний бунтівник". В повоєнні роки, коли Югославія була ще під впливом Радянського Союзу, уряд строго осуджував творчість цього незвичайно талановитого маляра, і його звільнили зі школи. Поповіч, однак, не пристосувався до "офіційної лінії", малював далі по-своєму і шукав нових доріг у творчості. Він пройшов час цілковитої безпредметності та останніми часами знову повернувся до реалізму, цим разом фігурального суперреалізму, за допомогою якого він критикує сучасне суспільство. В Югославії мистець непохитно йшов своєю дорогою, а урядові чинники перейшли еволюцію у наставленні до свободи вислову (сьогодні Поповіч користується повагою на своїй батьківщині). В Україні, як бачимо, протилежна ситуація — "партійна лінія" витримала, а мистцям, що хочуть бути офіційно визнаними, доводиться до неї нагинатися.

В пополудневій дискусійній сесії брали участь: Йосиф Шкворецький, недавній емігрант з Чехо-Словаччини, письменник і професор Торонтського університету, мистець-словак Тібор Ковалік, мистецтвознавець професор Йоркського університету Джералд Нідгам та мисткиня В'єся Пікула. В дискусії мав брати також участь мистець Макаренко з Парижу, але, на жаль, він не зміг приїхати.

Нідгам коротко говорив про розвиток і занепад авангардного мистецтва в Радянському Союзі в 1920-их роках. Він уважав, що ця творчість мала не абиякий вплив на сучасних неконформістів.

Шкворецький виправдувався, що його спеціальністю є література, а не мистецтво, однак, дав незвичайно дотепні приклади абсурдності в соціалістичному реалізмі в літературі та мистецтві.

В'єся Пікула, яка кількома роками раніше приїхала з Польщі, показала знімки своєї сучасної творчості — це в більшості так зване "інсталляційне" мистецтво та графіка пропагандивного характеру на тему атомної війни та знищення природи. Вона заявила, що, власне, на Заході немає свободи мистецького вислову та відійшла зовсім від теми, заатакувавши знищення природи, мілітарні агресії та нерівноправність жінок на Заході. Співбесідники намагалися їй коротко відповісти. Шкворецький заявив, що, мабуть, вона не розуміє поняття "неконформізму". Дискусія зійшла на манівці, коли голова не зміг або не захотів завести порядок.

Ядвіга Бишевська зауважила, що в назві симпозіуму неправильно вжито географічне поняття "Східня Європа" — чейже ні Польщі, ні Чехо-Словаччини, ні Югославії туди не можна зараху-

вати.

Під час симпозіуму в галерії університету відбувалася виставка картин мистців-неконформістів. Виставку відкрито від 19 березня до 9 квітня. Її відвідало понад 800 осіб.

Завдяки Дарії Даревич на виставці було багато картин українських мистців: Гуменюка 11, Макаренка 10, Марчука 3, Петренка 2, Сазонова 6, Соломухи 6, Стрельнікова 4 і Заливахи 7.

На виставці було також вісім картин чеських і словацьких мистців: Стано Фелька, Оляфа Ганеля і Єви Небескої.

Після симпозіуму відбувся концерт камерної музики. "Тріо Канада" зіграло твори композиторів з-за залізної заслони.

УКРАЇНСЬКА І СЛОВ'ЯНСЬКА ПРИСУТНІСТЬ НА МІЖНАРОДНОМУ ТЕАТРАЛЬНОМУ ФЕСТИВАЛІ

Лариса Залеська-Онишкевич

Відколи від 1956 р. розпочалися ці міжнародні фестивалі, вперше ця імпреза була на американському континенті, в Балтіморі, від 15 до 29 червня. Організував ці фестивалі Міжнародний інститут театру, і мають вони свої початки в ЮНЕСКО. До комітету, що керує фестивалем, входять представники різних країн, включно з СРСР. Цього року у фестивалі брали участь театри таких країн: Бразилії, США, Індії, Італії, Канади, Північної Ірландії та Японії, а з країн з-за залізної заслони — представники Болгарії, Угорщини, Чехо-Словаччини та Польщі. Кожна з них мала одну театральну групу (яка не раз складалася хоча б із двох осіб), тільки США мали 8 груп, включно з однією етнічною, єврейською. Досить цікавим був сам факт, що багато груп вибирало твори не зі своєї літератури: болгар ставили російську п'єсу, японці — класичну грецьку, шведи — англійську та колумбійську. Деякі ставили п'єси англійською мовою, або переплітали англійськими фразами чи віршами, що не завжди виходило зрозуміло (головно в польській групі).

«Колгосп тварин»

Сам фестиваль звернув на себе увагу світової преси тим, що місяць перед відкриттям комітет проголосив, що відкидає одну точку з програми. Причина в тому, що СРСР запротестував проти запланованої постановки твору Джорджа Орвелла *Колгосп тварин*, бо він ображає всі комуністичні країни. Президент комітету, колись репресований письменник з Нігерії, Воле Соїнка, оглянув постановку і признав рацію, що там негативно представлено колишніх керівників СРСР. Західній світ був дуже здивований таким рапто-вим "відкриттям", бо ж чого інакшого можна було сподіватися від цього відомого твору?

Після великого галасу комітет знайшов такий вихід: *Колгосп тварин* мав бути таки поставленим у тому самому театрі, як і заплановано (адже всі програмки вже були майже готові), тільки на списку всіх учасників — цього твору й театру не буде. Постановку *Колгосп тварин* зробив спеціально для англійського театру відомий режисер Пітер Голл. Засадничо він зробив інсценізацію твору,

додаючи музики, співів, гротескного одягу і т. п. Ця музична сатира мала досить нединамічний і штивний початок. Славний режисер не міг собі дати ради із концепцією драматизації твору, і тому початок мав закраску радше університетської постановки, а не професійної. Друга частина була більше збалансована між промовами, мала хоч якийсь рух і могла навіть впливати на почування глядачів. Хоч дехто виходив з театру в стані явного потрясіння, не можна сказати, що ціла постановка справедливо представляла рівень англійського театру.

Слов'янська присутність

Серед театрів із 12 країн слов'яни або слов'янські твори були досить помітно представлені. Цікаво, що часто ставили або власні сценки-п'єси, або інсценізації відомих творів, написаних у інших жанрах, як це було і з *Колгоспом тварин*. Шведський театр "Йорд-ціркрус" поставив англійське оповідання *Дуель* поляка Джозефа Конрада. Чеський режисер і актор Болек Полівка з дружиною поставив свою "фантазію" *Сміхун і королева*. Польська група також здраматизувала частини автобіографії Аввакума.

Польська група «Гардзєніце»

Польщу репрезентувала досить велика театральна група "Гардзєніце", з Любліну. Ми вже звикли до оригінальності більшості польських театрів і режисерів, від Гротовського до Конрада. Сама ця група та її підхід до театру також досить оригінальний. Зорганізувалася вона 1975 р. і майже відразу почала брати участь у фестивалях різних країн Заходу. Від самого початку свого існування група почала виїжджати в села східньої Польщі, від Білостока, Холму до Нового Санча, себто околиці, де живе багато лемків, підляшців та інших українців, як і білорусів. На селах група вивчала фольклор та включала його елементи до своїх постановок. Все це пляново пов'язано з проголошеною філософією групи, що, за словами її директора, звертає увагу на такі чинники:

1. Сьогодні в Польщі є ще багато недосліджених проявів культури — простої, народної культури, що вимирає з дня на день.

2. Народня культура — це щось більше ніж "національний музей", вона є інспірацією і поезії, й стилю мови в театрі. Вона дає також готові драматичні форми.

3. Ця культура на окраїнах східньої Польщі, крім польської культури, включає також елементи єврейські, білоруські, українські й навіть візантійські та циганські. Та околиця Польщі ще даліше відбиває підставові складники, в яких був закоріненний польський

романтизм — і саме ці елементи також "Гардзєніце" намагається передавати.

4. Відвідуючи села, артисти давали місцевому населенню можливість побачити світлість, правдивість рухів і акцій, і те, що "показна неприродність є саме природністю, а те, що виглядає несприйнятливим чи неморальним, є насправді правдивим та глибоким".

5. Пісня є дуже важливим складником самого руху (жестикуляції), як і рухів осіб, джерелом акції, дії та творчості.

На балтіморському фестивалі група "Гардзєніце" мала в своїй програмі постановки *Аввакум*, *Зібрання* та *Гуслі*. Останнє, коли ставлене із *Зібранням* мало назву *Маратон*. І справді немов марафонський біг вся постановка була дуже динамічною, повною надмірної енергії, що переливалася через край, і темпу, впадаючи не раз у циркові екстремі. Для українського глядача цікавими могли бути не тільки сам мистецький підхід групи та його інтегрування, але й сама її постава до українського фолкльорного та дещо й церковно-ритуального матеріялу.

Всі три частини програми засадничо намагалися демонструвати філософію "Гардзєніце" стосовно до культури та театру. Фактично ці приклади були різної успішності: від претенсійних, студентськи наївних до мистецьки органічної відбитки фолкльорних форм і вартості.

Перша частина *Гуслі* мала висвітлити підхід групи до театру, який "має охопити весь світ і все життя людей, що його творять". *Гуслі* або *Чарування* брали за свій вихідний пункт твір Адама Міцкевича *Дзяди*. Намагаючися створити таємничу атмосферу, ця частина має починатися під час переходу дня в ніч. Учасники — селянські типи в довгих давніх одягах, зі свічками в руках; з ними інструменталісти, чарівник, діва, музика, співи, танці, інтимні акти, первісність і позачасовість. Ритуальні народні віршування, співи та шалений темп творили атмосферу, відповідну для появи дервішів.

Друга частина програми *Зібрання* відбувалася в іншій залі, у відпруженій атмосфері, у формі давньої народної "вулиці". Ця частина також служила немов інтерлюдією між іншими діями, що відбувалися в церкві. *Зібрання* складалося з висвітлювання на екранах картин із побутового життя, з життя загумінкових сил, часто на тлі східних церков і святкувань. Все це перепліталось зі співами, танцями, до яких викликали осіб із публіки — в намаганні створити відпруженість і протидіяти "сучасному відчуженню" (це окреслення було модним у Західній Європі та Америці на початку 1970-их років).

Сцени з «Життя Аввакума»

Постановка *Аввакум* опиралася засадничо на кілька елементів з життя Аввакума, як він це сам описав у своїй автобіографії. У постановці переплетено моменти з життя цього російського попа (1620-1681) та українські елементи (чи й білоруські); це поєднання не є ні очевидним, ні логічним. Радше навпаки. Та "Гардзєніце" так зробило. Беручи під увагу зацікавлення артистів у органічних народних самовисловах, у давніх фолкльорних зразках і ритуалах, можна знайти тільки самі мотивування цих пошуків групою "Гардзєніце".

Для цієї польської групи Росія представляє певне принаadne, а рівночасно й огидне джерело. Це двозначне ставлення виявилось вже в *Гусях*. "Ми, як і ви, мусимо собі давати раду з Росією", — казали члени групи. І вони намагалися зрозуміти Росію через залишки українського та білоруського фолкльору і ритуали на території сучасної Польщі!

Автобіографія Аввакума написана в тюрмі перед стратою. Багато російських письменників училося на цих зразках живої мови Аввакума. Наприклад, 1909 р. М. Горький висловив думку, що Аввакум є "носієм колективної енергії" і масових бажань своєї епохи. "Гардзєніце" саме цей аспект і хотіло підкреслити. *Життя протопопа Аввакума* та його листи перевидано на багато мов, а 1972 р. вперше й польською мовою (видано з солідною статтею В. Якубовського), і, таким чином, стало ширше доступним усім у Польщі.

Аввакум став відомим у релігійнім конфлікті під час церковної реформи Російської Церкви у 17 ст., коли Москва мала амбіцію стати Третім Римом, виправляла церковні тексти та міняла деякі ритуальні деталі. Тексти хотіли виправити згідно з грецькими джерелами; тому що в Москві не було знавців грецької мови, їх спроваджували з Києва. Патріярх Нікон замовляв книжки в Києві та Львові. Та консервативні елементи опиралися введенню (чи й поверненню) будь-яких змін. Вони протестували проти хрещення трьома пальцями, замість двома чи п'ятьома, проти співання "Аллилуя" три рази ("бо три — це від диявола"), проти голення бороди і т. д. Через це 1658 р. виник явний розкол, і "старовіри" чи "розкольники" створили явну опозицію, бо, мовляв, антихристи хотіли опанувати Церкву та Росію. Старовіри добровільно ставали мучениками, їх переслідували, тортурували чи й убивали.

Одним із головних провідників цього руху старовірів був Аввакум. Він був одружений, спочатку був діяконом, тоді попом, архи-попом і прикінці ченцем. Сам малоосвічений, він визнавав, що не вчився діалектики, реторики та філософії, зате мав "розум Христа в

собі". В своїй автобіографії Аввакум живо та прямо описує багато подій і деталей з цього періоду релігійного переслідування: його особисті аргументи, поневіряння через царську та патріяршу владу, муки, торттури, заслання його разом з родиною на Сибір. Аввакум і його дружина всі муки терпеливо приймали "ради Христа", навіть коли релігійні противники тягнули його в церкві за волосся, кололи попід ребра, тягнули за ланцюг на шиї. Одного разу його замкнули в монастир і вчинили чи не найгірше знущання: постригли голову, залишивши тільки польський (?) "хахол", себто чуб, що носили на Україні. Аввакум виступав проти цього, як і проти публічних танців з бубнами, лютнею, масками та ведмедями.

Аввакум присвятив дуже багато місця в *Житті* подробицям випадків біснуватости; він вірив, що біси, діяволи, входили в різних осіб, щоб ті співпрацювали. Він описує, як до попів, простих осіб, у його дочку і навіть у нього ввійшов діявол. Одна жінка в такому приступі "вила, гавкала собакою, як коза блекотіла, як зозуля кувала". Та йому завжди остаточно щастило вигнати цих бісів — і він детально описує, як він це робив.

Третім елементом у його розповіді, що представлено на сцені, були описи особистих переживань, сновидінь чи й душевних та моральних упадків. Наприклад, ситуації, коли він, наприклад, віддавався тілесним спокусам (не зі своєю жінкою) описані в стилі сповіді. За такі вчинки він широко каюся, карав себе, держав руку над запаленою свічкою або казав себе всім публічно бичувати.

Приклади всіх цих кольоритних деталей "Гардзєніце" зінсценізувало, подаючи їх як це робив Аввакум у *Житті* між церковними співами від "Аллилуя", "Помилуй мя Боже" до "Вічная пам'ять" у білорусько-українсько-російській провославній версії. Підкінець цієї постановки співали народні пісні, головню українські, такі як "Червона ружа" ("Мала я мужа пияка").

"Гвардзєніце" твердить, що Аввакум — "це уособлення того, що звемо «східною душею», зі втіленням пропасної темноти, з різними закрученнями, повними контрастів" і т. п. При тому доля життя східної людини — це переживання вигнання у вічну мандрівку, в той час, коли західній підхід трактує життя, існування, як "мандрівку-прошу". Тому в постановці пов'язано окремі уривки разом із уривками поеми Адама Міцкевіча *По дорозі в Росію*, а закінчено муками та стратою Аввакума.

Аввакум, третя частина програми, як і перша, відбувалася у відгородженій частині церкви. Публіка сиділа з двох боків, а дія відбувалася посередині. Акція йшла засадничо в досить інтенсивному, майже шаленому темпі, зі співами, танцями, бігом, музикою, при чому, слова, очевидно, були досить приглушені (а частини англійською мовою були майже незрозумілими). Вся акція пульсу-

вала ще й тому, що група спеціально звертає увагу на дихання в ритмі дії та говорення, як і на саме групове дихання. Тому актори ходили та стрибали, голосно дихаючи, передаючи самим звуком і ритмом також елемент первісної стихійности, примітивізму та гуртовости, тієї "колективної енергії".

Ця стихійність первісної ритміки, разом із темпом музики, дуже нагадує деякі частини *Карміни Бурани* Карла Оффа (1937). Можна б сказати, що певною мірою це немов слов'янська версія, тільки без ліричних елементів. Подібність є й у самому представленні елементу замкнености волі та долі; коли *Карміна Бурана* вживає для цього як символ колесо долі, в *Аввакумі* важливим моментом є вічне виселення людини та вживання колеса тортур. При тому *Аввакум* також має вічно присутній елемент релігійного фанатизму, як і певні натяки політичного характеру.

Велика втрата всієї постанови в тому, що глядачі не могли її зрозуміти, якщо не читали автобіографії Аввакума. Тут вина "Гардзєніце", що не подано коротких інформацій про підстави старовірства Аввакума; навіть з кількома фактами дія була б зрозумілою. Цю польську групу явно притягає "східня душа", але при тому, парадоксально, що вона виявляє певну, скриту, підсвідому вищість, демонструючи той самий підхід, як колись дивилися на "шляхетних дикунів" (*noble savages*) в тому, що коли бідний протопіп Аввакум готовий був іти на смерть, щоб тільки не змішуватися з західніми елементами, "Гардзєніце" саме перемішало дію з західніми православними ритуальними елементами, з українськими піснями, часто органічно селянського типу.

Шукаючи, мабуть, давніх польських елементів, "Гардзєніце" брало білоруські та українські, вкладаючи їх у всеосяжну "східню душу", тим указуючи, що як тепер ці елементи ніби є частиною польської культури, так само ці зразки разом є східньою, а засадничо російською культурою. А в цій постановці це утожнено з первісною, якої західня польська культура вже не має. Таким дивним шляхом українські пісні та народні ритуали заблукали на міжнародний театральний фестиваль.

ДЕЯКІ ЕКСПЕРИМЕНТИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ТЕАТРИ

Валеріян Ревуцький

Нема потреби говорити про те, що питання експериментів в українському театрі "на тому боці" не є на належній висоті. Зокрема це стосується до сучасної "соцреалістичної" драми. В них театрові дано роллю ілюстратора п'єси. Але у висліді експерименту молодих українських режисерів з'явилася українська класика, деякі твори західноєвропейської драматургії і, зокрема шекспірівські вистави. Мистецтвознавець Валерій Гайдебуря писав про ці останні: "Важко повірити: на семи виставах, які ми бачили в різних містах, у залі була виключно молодь. Чи це випадково? У 1980 році заля для глядачів помітно помолодшала. Це є наслідок не тільки приходу в життя нового покоління, але й цілеспрямованої практики самих театрів, які з задоволенням залучають молодь".¹

Не всі ці шекспірівські вистави поставили молоді, були й режисери середнього покоління, але молодь домінувала. Перед тим, як я звернуся до неї, розкажу дуже коротко про режисерів середнього покоління, що ще зазнали виховання березільських акторів, Володимира Грипича та Анатолія Літка, бо вони дали початок деяким експериментам українських режисерів, що зараз є переважно у віці 35 років. Самозрозуміло, що відтворити (навіть за критикою) всю експериментальність вистав неможливо. Можна лише на ній довести, що вона існує.

Грипич поставив *Тіта Андроніка* Шекспіра в Запорізькому театрі імені Щорса. Що примусило режисера поставити цю "криваву трагедію", де фігурують 14 вбивств, 34 трупи, 3 відрубаних руки, один відрізаний язик? Біля входу до залі глядачів стояв стенд з написом: "*Тіта Андроніка* ми ставимо з думкою про сьогоднішній день плянети". Режисер показав виставу про трагедію шляхетної людини, беззахисної перед злом, його шаленістю, розгнузданістю та насильством. Головний герой за його тлумаченням просто яскрава особистість, що починає в аврелі слави, а кінчає, дякуючи злим силам, в халамиді божевільного з блазенським ковпаком. Цілковито оголена сцена мала підкреслити байдужість світового простору до людських долі.

Режисер Літко замислив шекспірівську виставу *Річарда III* як театр у театрі. Півколо порожньої сцени було обрамлено брудним в дірках і плямах крові польовим наметом, що час від часу спалахував, ніби загорявся від зловісних вибухів. На цьому мілітаристич-

ному тлі — гніздо Річарда. В середині його намету стоїть стілець (своєрідний трон), який спочатку стоїть врівень з підлогою сцени, а потім підіймається мірою злодіянь володаря. Нове вбивство — і стілець закріплюють на новій висоті. А під тронем — яма. Туди скидають трупи-муляжі жертв Річарда. З ями вони вийдуть, підсвічуючи обличчя ліхтариками, щоб з'явитися перед убивцею жадливими привидами.

До образної системи задуму режисера Літка входить і "нульовий" ряд — розташований в оркестровій ямі "образ глядачів історії", пасивних спостерігачів злочинів Річарда. Їхні зрубані голови, як футбольні м'ячі, покотяться в кінці вистави сценою. Таким чином, образи й мотиви кривавих злодіянь Річарда знаходять чисто зовнішнє, ілюстративне висловлення, сильно підсилене шумовими та світловими ефектами. Це говорить про те, що режисер широко застосував сценофонію.

З молодих режисерів треба назвати чотири імені: Віктора Шулакова, головного режисера Київського молодіжного театру, Віталія Малахова з Київського театру естради, Миколи Карасьова та Валентина Козьменка-Делінде (обидва працювали в театрах юного глядача, а останній ставив п'єси у Київському театрі імені Франка). Чотири своєрідні мистці, що часом не бояться діяти порядком змагання, ставлячи ту ж саму виставу. Для прикладу, Карасьов в Київському театрі юного глядача, та Шулаков у Київському молодіжному театрі ставлять *Слово о полку Ігоревім*, а Малахов у Театрі естради та Козьменко-Делінде в Театрі імені Франка ставлять *Сон літньої ночі* Шекспіра.

Об'єктом своїх пошуків Шулаков обрав драму Едмона Ростана *Сірано де Бержерак*, де, як відомо, героєм є страждання шляхетної людини в середовищі банальності. Задумом режисера було більше дати, ніж брати. Шулаков починає дію з кінця — з моменту, коли Сірано-поет, актор і вояка — приходить, помираючи, прощатися. Все інше — зав'язка, перипетії, кульмінація — приходять у ретроспекції. Таким чином, вистава розкриває героя зсередини.

Текст п'єси Ростана Шулаков значно скоротив. В розкритті головного героя зсередини, очевидно, інша роль припадає й знаменитому носові героя. Актор Шептекіта грає Сірано майже без гриму. Виходячи на сцену, він тримає в руках носату маску. Потім вішає її на цвях, так що її постійно бачать глядачі в профіль. Іноді сам герой чи інші дійові особи дивляться на неї. З посмішкою крутить її в руках Смерть, що приходить за Сірано. Маска — це зовнішня подоба героя, його помилка, але на сцені страждає, радіє, деклямує, б'ється на шпагах його сутність.

Коли думки Сірано звертаються до минулого, до початків "героїчної комедії" його життя, просто з залі до глядачів на сцену ви-

ходять люди в стилізованому, умовному одязі 17 ст. Це — глядачі, що збираються на виставу в Бургундському готелі. Часткові репліки роз'яснюють ситуацію. Згадані люди в стилізованому одязі майже не залишають сцени. Лише їхні функції непомітно змінюються. Вони головорізи, яких післали забити Лін'єра, то гасконські гвардійці, що з захопленням слухають розповідь про небачений ними бій або ж гинуть під Аррасом у криваво-червоних відблисках.

Але найчастіше це — алегоричний натопв, що (згідно з критикою) нагадає полотна Ієронімуса Босха чи Пітера Брегеля. Коли ж вони стоять спиною до глядача, їхні маски одягнені на потилицях. На менш заповненій масовкою сцені з'являються алегоричні постаті Жінки в білому, Сліпої в чорному, Фавна, що раніше виконував ролю жалогідного актора Монфлері, вигнаного Сірано з Бургундського готелю.

Очевидно, відтворюється атмосфера, що висвітлює характер Сірано у всій складності. Пантомімічні сцени відтворюють скорочений текст і поширюють діяпазон вистави. Бій з сотнею головорізів у тексті Ростана подано за переказом Сірано, а у виставі Шулакова він вражає зримістю. У п'єсі заключний бій Сірано з брехнею, підлістю, наклепництвом — це бій з тінями, а на сцені супротивники Сірано персоніфіковані. Скорочення тексту доповнено хореографією та часом показано в манері уповільненої кінозйомки (наприклад, дуель з де Вальвером повторено кілька разів з новими пантомімічними подробицями, що ніби мучать постійно героя). Умовна сценографія та дисонантна музика доповнюють виставу.

Шулаков певною мірою зустрівся з режисером Карасьовим на виставі *Слово о полку Ігоревім*. Щоправда, тексти самих вистав різні. Виставу Шулакова складав сам режисер у співробітництві з драматургом Ярославом Стельмахом, виставу Карасьова в Київському театрі юного глядача і *Спочатку було слово* складено за текстом історика Юрія Лиманова. Але розв'язка обох вистав різна.

Шулаков у своїй виставі вдався до поєднання реальності й фантастики, мотивуючи тим, що текст *Слова* пронизаний мітологічним світовідчуттям. Поруч з реальними історичними особами на чолі з Ігорем та Ярославною, Шулаков увів мітологічні персонажі, певні алегорії, як жінки в чорному й червоному (Плач, Скорбота), в білому (Лебідь), бог місяця Хорс. Поєднано драматичну дію з музикою й пластикою масових сцен, а виголошення самого тексту наближене до мови давнього оригіналу.

Карасьов робить інше акцентування. Головний контакт з героями *Слова* робить сценографія. Людмила Безпальча розмістила макети старовинних храмів (включно з Софією Київською) з притаманним їй насиченням яскравими кольорами. Разом з персонажами, одягненими в костюми 12 ст., ці насичені кольорами

макети викликають асоціації з образотворчим мистецтвом того часу. Актори ж уживають канонічні для тогочасного живопису пози. Відбувається майже ідеальний процес поєднання сценографії з акторською майстерністю, макети церков і світських споруд стають неодмінними дійовими особами.

Зійшлися також на шекспірівській виставі *Сон літньої ночі* Малахов (головний режисер Київського театру естради) та Козьменко-Делінде. У Малахова вистава *Сну літньої ночі* носить назву *Ніч чудес*. В розв'язці вистава виглядала як низка сцен, розіграних трупкою бродячих акторів, де було досягнуто досконале поєднання музичних і пластичних елементів. Вистава за своїми "супер-костюмами і суперзбудженим музичним ритмом схожа на приголомшливе дискошоу".² В ній діяв постійний заряд фантазії режисера, роблячи глядача активним і одночасно даючи глядачеві відчуття, що в певні моменти театр не дає повної відповіді, а він сам повинен домислити.

В *Ночі чудес* Малахов створив велике розважальне видовище. Сценічний настрій ансамблю — рухливий і легко мінливий, від бурхливих експресивних вибухів до сумно-елегічних тонів. Несподіване й осмислене сценічної гри самодіяльних акторів-ремісників в п'єсі про Пірама та Фісбі. Малахов показав її з великою ширістю та зворушливою людяністю. Ті, що смішать і розважають, хочуть засвідчити свою здатність бути серйозними. Цей акцент можна тлумачити ширше: це — гімн мистецтву акторського таланту.

Відмінно від Малахова вирішив *Сон літньої ночі* Козьменко-Делінде. В його інтерпретації вистава мала поетизувати почуття любови, як одне з найвищих виявлень людської природи. Місцем вистави була сцена Київського театру імені Франка. Виставу здійснено силами молодих акторів цього театру. Вся вистава відбувалася на батуті, встановленому посеред сцени, як єдиному деталі декорації. На ньому герої стрибали, шалено кидали один одного, давали стусани один одному, або звисали вниз головами. Центром дії ставав політ у поетичне піднебесся.

Хоч сам у собі засіб використання рухливих платформ, гойдло і сіток вже давно вживається в театральних виставах різними режисерами, але в головній ідеї Козьменко-Делінде — полетові в поетичне піднебесся допомагають і спрощені костюми Титанії і Оберона, і звичайні білі спортивні трико чотирьох закоханих (Деметрій, Лизандр, Єлена, Гермія), і буфонада ремісників. Критика зауважувала лише, що пластичні засоби виразності стали першорядними, витиснувши слово.

Два роки пізніше свого *Сну літньої ночі* Козьменко-Делінде поставив шекспірівського *Гамлета* у Харківському театрі юного глядача. Прослідити все, що зробив режисер у цій виставі, немож-

ливо, не бачачи її самої. Доводиться лише констатувати деякі фрагменти з неї, що відмітила критика. Про один із них Світлана Веселка писала: "Прокручуючи в пам'яті виставу, просто дивуєшся, що могло в цій історії про дивака-принца вражати глядачів у «традиційних» виставах".³ Вистава Козьменко-Делінде була нетрадиційною. Факти, зафіксовані критикою це підтверджують.

Вистава *Гамлет* розпочиналася співом чотирьох молодих людей у білих тренувальних костюмах, що в своєму змісті мав слова: "Радіймо поки молоді, бо за швидкоплинною юністю прийде ніч старості". А на авансцені могильник забивав цвяхи в домовину. І стук його молотка дедалі чути гучніше. Далі посередині на катедрі стоять ці ж четверо молодих людей, кожному з яких ім'я Гамлет (в програмі їх пронумеровано). Данський принц "розчетверився": один — юний, наївний, мрійливий; другий — ординарний, обережний, з відтінком цинізму, житейського глузду; третій — філософ, людина високого духовного "неба"; четвертий — воля, рішучість, дійове розуміння свого обов'язку.

Всім чотирьом Гамлетам не подобається король Клавдій, їх дратує Польоній, обурює поведінка королеви Гертруди. Сам Клавдій випробовує свої сили як дипломат і воєначальник, але стає лялькою в руках Польонія. Цей останній тягає свого володаря сценою, намагається заплхнути його в катедру. Королева — зла в своєму естві, втілення хтивости. В сцені виступу мандрівних акторів в ролях поруч з Першим Актором зайняти самі виконавці Клавдія та Гертруди. І, нарешті, фінал. Завойовник Фортинбрас — маленький хлопчик, що сидить на плечі воїна.

Як саме обіграє режисер всі ці свої експерименти — зрозуміти тяжко. Допускаються різні тлумачення, хоча б, наприклад, у фінальній сцені появи Фортинбраса. Данське королівство розпалося від дотику дитячої руки, настільки все прогнило в ньому. Гамлетові (навіть чотирьом Гамлетам) зруйнувати його не вдалося. Зусилля молодости виявилися марними перед злом. Що може зробити дитина? Бути лялькою в руках тих, які тримають зброю? Чи, подолавши потрясіння від кривавого видовища, яким зустріли її данське королівство, збройні сили будуть перетворювати інших на ляльок?

На виставі *Гамлета* Козьменко-Делінде так чи інакше поставив певні проблеми. Він, без сумніву, бачить сьогоднішній театр таким, що збуджує, долає інерцію сприймання, епатус глядача, виводить його з рівноваги. І не тільки Козьменко-Делінде, але й його молоді колеги намагаються експериментувати і на інших навіть виставах. Козьменко-Делінде критикували не тільки за Шекспіра, але й за те, що він по-своєму інтерпретував (дав виставу-концерт)⁴ драму сучасного російського драматурга Олександра Вампірлова *Про-*

шання в червні. Очевидно, експериментував і Карасьов, ставлячи *Скляний звіринець* Вілліамса, бо його абсолютно обійшла критика.

Згадані експерименти дозволяють дещо узагальнити. Вони показують, що режисерський театр продовжує існувати, не дивлячися на офіційні перешкоди. Часом усупереч драматургові режисери починають використовувати виражальні засоби кіномистецтва, як вільна зміна місця й дії, ретроспекції, подвійні експозиції, стоп-кадри й інше. Береться до уваги такий засіб кіномистецтва як монтаж, що саме помітно в таких виставах як *Сірано де Бержерак* чи *Слово о полку Ігоревім*. Загалом таке використання монтажу стало можливим і завдяки розвитку телебачення.

Другою ознакою вистав молодих режисерів є метафоричність, явище, що в українському театрі вже існувало з часів "Березоля" Л. Курбаса. І сучасні молоді режисери шукають метафоричности в інших виглядах мистецтва, крім кінематографії, зокрема у впливах цирку, естради, балаганного театру. Це стосується до таких вистав, як *Сон літньої ночі* в постанові Козьменко-Делінде чи *Ніч чудес* Малахова. В останній домінує естрада, в Козьменко-Делінде — цирк.

В своїх творчих пошуках сучасні молоді режисери надають величезної уваги музичному плянові вистави. Дедалі чіткіше починає вимальовуватися тенденція насичувати звуковий образ вистави такими засобами музичної виразности, як ритм. Отож, відроджуються творчі пошуки режисерів 1920-их років. Досить лише згадати таку ритмізовану виставу, як *Газ* Кайзера в "Березолі", де вжито навіть дисонантну музику, що, врешті, практикував Шулаков у своїй виставі *Сірано де Бержерак*. Нарешті, сучасні українські режисери (наприклад, Карасьов у виставі *Спочатку було слово*) розглядають макети з яскравими кольорами, як органічну дійову особу вистави.

Мій екскурс в сучасну молоду українську режисуру був би неповний, якби не згадати про одне найслабкіше місце в режисерській праці. Про це де-не-де говорить критика. Це — справа сценічної мови. Вона, дійсно, не на належній височині. "Молоді режисери, — зазначає Олександр Саква, — здебільшого недостатньо вимогливі до розкриття підтексту мовної дії, до виразности слова, чіткості дикції, музикальності інтонації. Це сумне явище, адже мова — дзеркало національного народного укладу — має бути у мистців розвиненою".⁵ Варт тут згадати, на якій височині стояла мова в "Березолі". Проте, додаючи до слів Сакви, треба сказати одне: чи ж мова акторів має покращати, коли самі режисери вживають російську мову на пробах?

І, нарешті, останнє. Експерименти сучасних українських режисерів показують, що вони чудово обізнані з досягненнями сучасного світового театру і їх широко використовують, а одночасно широко

звертаються до режисерів-експериментаторів 1920-их років, включно з Курбасом. В своїй режисерській практиці вони стоять значно ближче до них, вживаючи мистецтво театрального театру, оновою якого є не тільки переживання (як то за системою К. Станіславського), але й самоконтроль на сцені. Але їхнє становище ускладнене ще тим, що офіційно вони не можуть засудити єдино-дозволену радянським урядом систему Станіславського й тому офіційно проклямають себе послідовниками її, але в своїй практиці відходять від неї. Лишається побажати, щоб їхні експерименти продовжувалися в майбутньому. Лише існує величезна небезпека, що вони можуть опинитися (проти своєї волі) цілковито на російській сцені. Якщо ж вони стануть жертвою русифікації, це ще не означає, що на українській сцені згаснуть експерименти. Їх продовжуватимуть інші, бо в Україні відбувається процес відродження інтелектуального театру, театру поставлених проблем, а не вирішених на сцені розв'язок.

1. Валерій Гайдебур, "Граємо Шекспіра", «Український театр» 1983, 6, стор. 18.

2. Там таки, стор. 18.

3. Світлана Веселка, "Четверо в одній виставі, не рахуючи Шекспіра", «Культура і життя» 1982, 9, стор. 4.

4. Геннадій Макачук, "Режисура епохи НТР", «Український театр» 1983, 5, стор. 14.

5. Олександр Саква, "Подивіться, хто прийшов?", «Український театр» 1983, 3, стор. 13.

УКРАЇНСЬКА МЕНШІСТЬ У ПІСЛЯВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ

Володимир Дробник

У 1939 р. Польща була країною з великою кількістю національних меншостей. Вони становили приблизно 35% її населення, між ними українці — від 5 до 6 мільйонів. 1944 р. укладено договір між Польським комітетом національного визволення й Українською РСР про обмін населенням, хоч уже в 1939-1940 роках "незначна кількість лемків нелегально переселилася до Радянського Союзу".¹ У липні 1945 р. у Варшаві відбулася зустріч між представниками польського комуністичного уряду та лемків. Лемки заявили, що бажають залишитися в Польщі, радше ніж репатріюватися до Радянського Союзу. Представники польської влади відповіли, що воліли б, щоб усі українці виїхали з Польщі, й не хотіли б займатися українським питанням, як міжвоєнний уряд. "Українське населення може добровільно переселюватися також на повернені землі... Частина українського населення може залишитися на дотеперішніх місцях".²

У 1945 р. було ще приблизно мільйон українців (включно з лемками) в нових польських границях. Між 1945 і 1946 роками "виїхало на Україну близько 70 відсотків лемків",³ а 1947 р. число в один мільйон упало до 300 тис. Тим часом у межах південносхідньої Польщі, на Лемківщині, тривали запеклі бої між УПА з одного боку, та польськими комуністичними військами й НКВД — з другого. В 1947 р. Варшава почала акцію "Висла", щоб ліквідувати УПА, й акцію "Переселення", щоб переселити українське населення на землі, здобуті від Німеччини. За твердженням *Нашого слова*, українськомовного тижневика в Польщі, це зроблено "під приводом потреби зміцнення ефективності урядових дій проти націоналістичного підпілля в західніх Карпатах", і це "стосувалося всіх українців, незалежно від їх поглядів".⁴

Як стверджує Роман Шпорлюк (спеціаліст східноєвропейської історії), головну мету операції досягнуто, й "українці перестали бути територіяльно суцільною національною меншістю в Польщі",⁵ Вбивство генерала К. Сверчевського, польського міністра оборони, у березні 1947 р. за дуже підозрілих обставин також дало легке виправдання (або привід до помсти) для депортації української меншости з південно-східньої Польщі. Якщо діяльність УПА була причиною масового переселення, то чому переміщено всіх

Переклад з англійської.

українців, незалежно від того, чи підтримували вони УПА, чи ні? Польське цивільне населення не депортували з тих околиць, де діяли польські антикомуністичні угруповання.

Автор статті про лемків в публікації *Tygodnik Solidarnosci* охарактеризував це переселення як найганебнішу пляму в недавній польській історії. Автор думає також, що УПА просто використали як привід для переселення українців, тоді як насправді "акція" була просто "антиукраїнським погромом", проведеним тоді, "коли національні проблеми розв'язували згідно з ідеями "геніяльного мовознавця".⁶ Адже Сталін учинив те саме з кримськими татарами та іншими національними меншостями в СРСР.

Українців переселили на північ і захід Польщі. Їм не вільно було творити понад 10% населення села. У тих самих селах, де їх змушено поселитися, жили тепер також поляки, переселені з земель, що тепер увійшли до складу СРСР, антиукраїнські почуття яких загострила діяльність УПА. Для переселених українців залишилися найгірші німецькі господарства, бо найкращі вже передали полякам. Їх постійно таврували як "бандитів". Протягом 1947-1956 років українці пережили десятиліття неіснування,⁷ як назвали цей період два автора, без якихнебудь культурних, освітніх чи релігійних установ для обслуговування своїх потреб. За словами одного з тих, що це пережили, "внутрішні суспільно-політичні і господарські умови в країні за перших років становлення народної влади були досить складні і важкі"⁸ "В перших роках існування ПНР ... не добачувано вповні деяких культурно-освітніх та суспільних потреб національних меншостей".⁹

У квітні 1952 р. Політбюро Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) "прийняло рішення про засоби, спрямовані для покращання господарського становища українського населення та посилення його політичної праці".¹⁰ Але шойно в 1955 р. видано інструкції ЦК низовим партійним органам. В результаті "організуються вже тоді перші в українських середовищах художні самодіяльні колективи під керівництвом і при допомозі відділів культури Народових Рад. Одночасно організуються в деяких місцевостях перші гуртки навчання української мови при початкових школах".¹¹ Таким чином, хоч прихід Гомулки до влади допоміг українцям сконсолідувати своє становище, вже кілька років перед тим зростав низовий тиск українців, щоб організуватися. В червні 1956 р. постало Українське суспільно-культуре товариство (УСКТ), на 5 місяців перед польським Жовтнем, під юрисдикцією Міністерства внутрішніх справ, що залишається досі джерелом невдоволення. Метою УСКТ було "популяризувати серед членів Товариства і українського населення політику ПОРП і уряду".¹²

"Польський Жовтень" дійсно захопив українців почати висловлювати свої скарги, так само, як і всі інші періоди лібералізації в По-

льші. Двоє авторів, один поляк, а другий напівполяк і напівукраїнець, виклали в журналі *Poprostu* цілу низку скарг, серед них про офіційну політику асиміляції та ворожість до українських церков. Вони вимагали повернення сконфіскованих церков, наполягали на отриманні дозволу для українців повернутися на Лемківщину і на забезпеченні владою українців школами та радіопередаваннями. У січні 1957 р. в ЦК ПОРП створено Комісію національних меншостей, а в квітні ухвалено резолюцію, яка офіційно дозволяла українцям повертатися на свої господарства на південному сході. Резолюція згадувала м. ін. про "урегулювання індивідуальних і групових повернень до Люблинського, Жешівського (замість забороненої форми: Ряшівського) і Краківського воєводств".¹³

У травні 1957 р. влада дозволила УСКТ почати видання тижневика *Наше слово* з двома місячними додатками — *Світанок* (для дітей) і *Наша культура*. Від 1958 р. почав виходити також щорічний календар. Отже, в 1958 р. сформульовано нову політику до української меншости. Олександр Слав охарактеризував цю нову політику як відмову від примусової асиміляції, зменшення взаємної ненависти й упереджень, сполучене з правом повернення на Лемківщину.¹⁴ Первісне переселення в 1947 р. надалі вважалося правильним.

Хоч цю нову політику до української меншости зустріли схвально, ситуація далі залишилася двозначною. Конституція Польщі, на відміну від конституції Чехо-Словаччини, не згадує про національні меншости. Освітні реформи 1971 р. змінили приписи, дозволяючи свободу вибору в вивчанні рідної мови, і зліквідували майже всі наявні курси навчання мовами меншостей. Цю двозначність ускладнює й те, що в Польщі не збирають статистику національних меншостей¹⁵ і в запитниках переписів не вказують національність. Але навіть якби статистику українців збирали в Польщі, її точність була б сумнівна, тому що багато українців приховує свою національність. Тому оцінки числа українців у Польщі коливаються від 180 тис. до півмільйона.¹⁶ Навіть про саме існування національних меншостей у Польщі люди не знають,¹⁷ бо "прикладі безпосередніх контактів і співпраці між польським і українським населенням нечисленні".¹⁸ Один автор назвав негативний стереотип українця, який виробило собі багато поляків, їхнім "українським комплексом"¹⁹

У 1976 р. пленум ЦК ПОРП прийняв спеціальну постанову про те, що Польща повинна перетворитися в "етнічно однорідну державу". У серпні 1977 р. Міністерство врядування, місцевого господарства і охорони середовища домоглося польонізації українських місцевих назв у південносхідній Польщі.²⁰ Кампанію за повернення місцевим назвам їхнього первісного українського вигляду підтримала Польська Академія Наук, Спілка польських

письменників і УСКТ. У січні 1981 р. радіо Варшава сповістило, що зібралася комісія істориків, етнографів і польоністів, яка поставила повернути первісні місцеві назви. Один автор написав у *Нашому слові*: "Коли ж українців з цих земель переселено на Україну та північно-західні землі Польської Народної Республіки, деякі запопадливі люди забралися так ревно затирати сліди «українськосьці» — нищити пам'ятки культури, змінювати історичні назви — що викликало це протест людей світлих".²¹

Українці в Польщі належать або до католицької церкви східнього обряду, або до православної. Православні не мають окремої церковної структури, підлягають тільки юрисдикції Автокефальної Польської Православної Церкви, в якій становлять 40% вірних. Після депортацій Греко-Католицька Церква втратила понад 350 храмів. Багато було знищено, інші покинуто, а основну частину передали польським церквам латинського обряду. Всю українську громаду обслуговує 70 греко-католицьких священників, з них половина вже на пенсії. Богослуження звичайно відправляють в костьолах. Греко-Католицька Церква також не має окремої структури, але підлягає духовній юрисдикції місцевих польських єпископів.

Кардинал Стефан Вишинський, призначений у 1949 р. "спеціальним делегатом" для українських католиків у Польщі, відмовився дати дозвіл на хартію прав або на створення канонічних парафій. Він також відмовився прийняти якунебудь делегацію українців. Громадськість дізналася про занедбання українських церков у південносхідній Польщі в серпні 1981 р., коли Ева Заремба, молода студентка архітектури, влаштувала фотовиставку в Кракові п. з. "Панахида по Лемківських Бескидах".²²

1 грудня 1981 р. телевізійна програма показала групу польських студентів, які ремонтували українські церкви в південносхідній Польщі. Один автор коментував це так у *Нашому слові*: "З числа 311 церков, які ще до 1945 року діяли в середній частині Підкарпаття, протягом наступних десяти років були знищені, тобто спалені або зруйновані 73 церкви. [...] (Акт цей, який названо) "слушно ганебним безглуздим вандалізмом, який не приніс нікому ані користи, ані слави, для історії культури нашої країни остається болючою втратою".²³ Хоч українці були вдячні за цю допомогу, в дійсності це була крапля в морі, "як каже народна приповідка, одна ластівка не чинить ще весни".²⁴ Українці вимагали, щоб був "постійний доплив фінансів",²⁵ бо УСКТ відмовив у будь-якій допомозі, і деякі з його головних проводирів навіть обвинуватили українських студентів, що ремонтували літом церкви, що, висувавши ці вимоги, вони ними прикривали своє "прославлення УПА". Інший автор, непосредно вказуючи на краківську виставку, написав статтю "Досить панахид". Мовчанка навколо тих церков спонукала автора запи-

тати, котру з них буде знищено найближчим часом. "Якщо чимшвидше не прийде порятунок, то церква розпадеться на наших очах. Це буде велика втрата не тільки для української та польської культури, це буде втрата для європейської культури".²⁶ Українці усвідомили собі, що "якщо сам не подумаєш про свої справи, ніхто цього за тебе не зробить".²⁷

У Польщі є тільки дві українські середні школи для всього українського населення. Ці школи — це практично інтернати, до яких дітей висилають часто значним коштом. Але навіть там, де існує українська школа, діти до неї не ходять. На це вказувано, коли йшлося про школу в Мазурських Банях, де "в багатьох випадках у тому, що дитина не вчиться мови", обвинувачувано самих батьків, "а радше їх байдужість чи брак національної свідомости. Найсумніше в цьому усьому те, що частина тамтешньої інтелігенції, найбільш, як кажуть, свідомий елемент суспільства, своїх дітей рідної мови у школі вчити не хоче".²⁸ У сусідніх польських школах є часто до 30 українських дітей в одній класі. І тут автор знову робить висновок, що вивчання рідної мови є відповідальністю батьків, які повинні допильнувати в цьому дітей. "Якщо ми самі не спроможемося на те, щоб запевнити відповідний набір до українських клас, то ніхто інший нам не допоможе".²⁹

Брак українських учителів є також постійною проблемою, яка стоїть перед українцями в Польщі. Єдиним джерелом підготовки вчителів є Інститут україністики при Варшавському університеті, але, на жаль, не всі його випускники йдуть працювати до українських шкіл. У своїй недавній статті *Наше слово* подало, що в Варшавському університеті студіює україністику загалом 40 осіб.³⁰ С. Мігус³¹ у *Нашому слові* запропонував, щоб представники УСКТ і Міністерства освіти зустрічалися щороку й пробували переконати випускників Інституту ставати вчителями.³² УСКТ досить наполегливо домагалася поліпшення роботи навчальних установ, підручників і фінансової підтримки під час оновлення, зв'язаного з "Солідарністю". Цікаво, що відколи відкрився у Варшаві в 1977 р. Летючий університет (тобто вільний народний університет), у ньому викладали чотири курси історії України, української літератури, мови та фольклору.³³

Українці часто вдавалися до петицій, намагаючися добитися справедливого вирішення своїх скарг. Багато цих петицій опублікувала *Сучасність*³⁴ і такі неофіційні польські журнали в Польщі, як *Spotkania*.³⁵ Майже в кожному випадку влада їх цілковито зігнорувала, часто повертаючи петиції без коментаря. На зборах у краківському УСКТ в травні 1981 р. професор В. Серчик, автор 500-сторінкової історії України, виданої в 1979 р., сказав: "Крім цього ... настала пора зайнятися сучасністю українців у Польщі, не ховаючи голову в пісок і вдаючи, що ніби національні меншості в

ПНР не існують. Факт, що велика кількість українців в Польщі нерано признається голосно до своєї національності, принижує не тільки самих українців, але й поляків, серед яких вони живуть".³⁶ Інший польський автор писав у публікації *Kultura*, що "влада, й не тільки вона, обходить мовчанкою, применшує та ігнорує питання цих національностей".³⁷

Обережність, з якою історики мусять розглядати вразливі питання польсько-українських взаємин, є проблемою, яка все наново виринає в Польщі. Серчик визнав, що якби мав перевидати свою історію України тоді (тобто за часів "Солідарности"), він написав би її інакше, включивши теми, які раніше були табу. Можна судити про його конфлікти з цензурою з того, що його переднє слово датоване 1975 р., тоді як сама книжка з'явилася шойно чотири роки пізніше.³⁸ Дразливі періоди польсько-української історії або трактують поверхово, або ігнорують у підручниках і в клясах.³⁹ Як твердив Ян Юзеф Ліпський, пишучи про виявлювану багатьма поляками ненависть до чужинців і мегаломанію, що у висліді цього багато поляків повірили в те, що Польща як держава ніколи нікого не підкорювала і що саме поляки були головними жертвами.⁴⁰ Це особливо стосується до міжвоєнної Польщі.

Після 1939 р. характеристика польсько-українських взаємин стала частиною офіційної версії історії, при чому поняття про УПА і ОУН всеціло запозичено від совєтів. У міжвоєнній Польщі газета *Ilustrowany Kurier Codzienny*, найчитаніша в добу своєї появи (1926-1930 рр.), "формувала громадську думку в українському питанні, підсилюючи напруження у польсько-українських відносинах".⁴¹ Негативне уявлення про українців у дечому зазнало ерозії, особливо серед інтелігенції, хоч стереотип далі триває. Прикладом є *Luny w Bieszczadach* (Заграви в Бескидах) Яна Гергарда. Книжка стала обов'язковою лектурою в школах, і її також екранізовано. Хоч теоретично ворожнеча до УПА ґрунтується на ідеологічних підставах, вона часто межує з націоналізмом і шовінізмом, при чому всіх українців клясифікують як "бандитів", людей з антипольськими настроями і німецьких коляборантів.

На щастя, не всі польські автори підписуються під таким поглядом, м. ін. Ришард Торжецький. В рецензії на книжку Мірослави Папезжинської-Турек *Sprawa ukraińska w Polsce w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922-1926* (Питання українське в II Речі Посполитій в 1922-1926 роках), видану в 1979 р., він критикує її пов'язання Української військової організації (УВО) з Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО). За словами Торжецького, "УВО ніколи не було залежне від УНДО, як пише про це авторка", і "не можна порівнювати творців, наприклад, «декалогу» ОУН чи терористських акцій УВО зі Щуратом, Шептицьким, Хомишиним чи багатьма (іншими) діячами УНДО".⁴²

В публікаціях українською мовою підхід до польсько-українських взаємин зрівноваженіший. Коли згадується, наприклад, УПА, робиться це так: "Польське реакційне підпілля наглило українське населення до виїзду на Україну, грозючи йому терором, а з другого боку УПА цьому ж населенню грозила репресіями, якщо воно прагнуло виїхати. Українське населення, так би мовити, було під молотом і ковадлом".⁴³ Хоч Серчик сам критикував польських авторів за упередженість у підході до польсько-українських взаємин, він потрапив у цю саму пастку. У відповідь на статтю Серчика про українців у журналі *Więści*⁴⁴ (тижневику Польської об'єднаної селянської партії) один автор писав у *Нашому слові*: "Одночасно думка про українців та погляди на українське питання і польсько-українські відносини у польському суспільстві формується під впливом веденої від багатьох років антиукраїнської пропаганди (офіційно антинаціоналістичної, але пересічному громадянину важко відділити поняття: українець і націоналіст), тінь якої падає на українців у Польщі".⁴⁵

Стереотип українців критикували самі поляки, особливо за часів "Солідарности". У двох статтях публікації *Tygodnik Powszechny* (католицькому суспільно-культурницькому часописі) один автор-українець оповів про переселення свого батька в 1947 р. Пізніше в школі його, молодого хлопця, часто таврували словом "бандит" після того, як учні пройшли книжку Гергарда. В його випадку обвинувачення звучало абсурдно, бо його батько воював у польському війську, дійшовши з ним аж до Берліну. Його батько, відвідуючи його в Кракові, боявся з ним розмовляти по-українськи в публічних місцях.⁴⁶ Українське питання обговорювалося також у неофіційному журналі *Spotkania* (незалежному журналі молодих католиків).⁴⁷ і на сторінках газети Спілки соціалістичної молоді *Plo-mienie*.⁴⁸

Є серйозні докази й велика підозра, що совети навмисне загострюють польсько-українські взаємини в душі "поділяй і пануй". Анонімну летючку українською мовою, яку поширювали в Польщі в другій половині 1980 р., цитував у польському Сеймі генерал Оліва як приклад небезпеки українського націоналізму.⁴⁹ Коментар про цю провокацію в вигляді летючки *Наше слово* висловило дуже різко:

Однак на хвилі бурхливих подій виринув і дух тих, які хотіли б хід цих подій спрямувати в антигоністичне русло, скаламутити життя між людьми, закликаючи навіть стати на про з ладом ... З яких джерел вона [анонімка якогось маніяка] не походила б, чією рукою була б не написана, хто б за нею не приховувався, то в усій своїй суті є вона ворожим актом, який заслуговує засудження кожної здравомислячої людини.⁵⁰

За часів оновлення, яке викликала "Солідарність", дійшло до національного відродження серед багатьох українців. Так було зокрема серед української молоді. Українці у Щеціні привітали нове становище такими словами петиції до Сейму: "Ми, польські громадяни української національності, разом з усім польським народом широко вітаємо процес віднови в політичному і суспільному житті нашої країни. Ми сподіваємося також, що цей процес змінить і ставлення влади і органів державної адміністрації в питанні національних меншостей в Польщі, їхніх суспільних і культурних потреб".⁵¹

Пробудження українців викликало побоювання серед шовіністів, таких як Альбін Сівак, член Політбюро ПОРП. У серпні 1981 р. керівництво УСКТ і радянський посол у Польщі зустрілися потай у Варшаві, без відома й згоди польського уряду.⁵² Учасники зустрічі обговорювали проблеми УСКТ та українців. Радянський посол обіцяв усяку "допомогу", якої УСКТ бажало б. Сівак і йому подібні почали незабаром говорити про "п'яту колону" в Польщі. На другому пленумі ЦК ПОРП Сівак сказав, що за наявності національних меншостей у міжвоєнній Польщі "було з чого будувати так звану п'яту колону. І практично її збудовано... Мета була та сама: здобути трамплін до Радянського Союзу". Він закінчив твердженням, що ця "п'ята колона" в Польщі тепер пробує зробити те саме.⁵³ У відкритому листі до Сівака керівництво УСКТ відповіло: "національні меншості не творять п'ятої колони, і ми тішимся, що ви це підтверджуєте, шукаючи її (та й цілком слухно [!]) деінде".⁵⁴

Зауваження Сівака викликали також критику з боку "Солідарності". Автор одного листа в пресовому органі "Солідарності" *Tygodnik Solidarność* п. з. "Хто вчив його історії?" перепросив національні меншості від імени поляків, "бо не можна сподіватися ніяких вияшень з боку Альбіна Сівака".⁵⁵ Володимир Мокрий додав у журналі *Tygodnik Powszechny*, що українці підносять голову не на те, щоб будувати другу Україну в Польщі, або тому, що хочуть реабілітувати УПА, а просто, щоб вивести свою національність, культуру й релігію зі стану запустіння.⁵⁶

Постання "Солідарності" заохотило багатьох українців знову висловити свої скарги, про які досі говорили нишком. Вони привітали оновлення з запалом. В середовищі УСКТ почала все більше розгорятися й виринати назовні контрверсія між "поміrkованими" і "радикалами".⁵⁷ Корінням незгоди було питання, чи УСКТ повинна займатися тільки ділянкою суспільних, культурницьких і освітніх справ, чи також узяти на себе й політичні питання. Треба пам'ятати, що УСКТ є надалі під юрисдикцією Міністерства внутрішніх справ. Здається, що "радикали" тобто ті, що хотіли збільшення політичної ролі УСКТ, були в меншості. Консервативність керівництва УСКТ, а не рядового членства, можна було

бачити в офіційній заяві про події в Польщі в липні 1981 р., яка висловила підтримку уряду проти "антисоціалістичних сил".⁵⁸ Те саме число *Нашого слова*, що надрукувало заяву, містило все ж таки критику невиконання обіцянок, даних у 1980 р. діячам УСКТ, про поліпшення становища української меншости в Польщі.⁵⁹

"Солідарність" пробувала подолати офіційну мовчанку про національні меншости Польщі, ведучи переговори з Міністерством освіти про зміну висвітлення історії в шкільних підручниках. Що ці підручники були незадовільні, визнав польський історик Генрик Зелінський у статті "Як учити і що робити, щоб бути у згоді з власним сумлінням?".⁶⁰ "Солідарність" вимагала, щоб Міністерство освіти включило проблему національних меншостей у Польщі до проекту програми навчання історії в початкових і середніх школах.

У жовтні й листопаді 1980 р. представники УСКТ зустрілися з Єжи Кліцею, заступником керівника Відділу врядування ЦК ПОРП, і обговорювали такі питання, як навчання історії в школах і поліпшення роботи навчальних закладів для українців. Почали також розмови за підтримкою таких осіб, як Серчик, про потребу відновлення україністики в краківському університеті. Відбулася конференція на тему "Україністика в Кракові" на початку грудня 1981 р. під патронажем Польської Академії Наук.

"Солідарність" внесла бажану нову атмосферу до всього комплексу польсько-українських взаємин. На її всепольському з'їзді, першому й останньому, прийнято резолюцію, в якій говорилося: "Коли залежить нам на розвитку польської культури, відкритої для досягнень інших народів, хочемо ствердити, що нам не менш залежить, щоб громадяни Польщі інших національностей і етнічних груп — білоруси, цигани, греки, литовці, лемки, німці, українці, татари, євреї та інші — знайшли умови для вільного розвитку своєї культури і її передання майбутнім поколінням у спільній батьківщині з поляками".⁶¹ Так, нарешті, піднято питання про те, чи існують національні меншости, і ніхто більше не міг уже ствердити, що Польща — "однаціональна".

Проте, "Солідарність", в наслідок поганих порад, піддалася спокусі відокремлення лемків від українців. Мацей Козловський твердив у статті в публікації *Tygodnik Solidarność*, що лемки ніколи про себе не думали як про частину української нації.⁶² Професор М. Лесів, знавець української діалектології та етнографії, написав чотирісторінкову відповідь Козловському, але її публікацію заборонила цензура.⁶³

Оновлення заактивізувало молодих українців більше, ніж старших, оскільки на молоді менш тяжіла історія польсько-українських взаємин. Українцям, озсяним по Польщі підковою, на півночі й заході країни, тяжко зустрічатися — така зустріч, зрештою, може викликати підозру офіційних кіл. Тому рейди на вівденний схід

Польщі були ідеальною нагодою для молодих українців до зустрічей і пошуків свого етнічного коріння. Ці рейди, організовані шосерпня, почалися в 1975 р.⁶⁴ і відбувалися без офіційного благословення УСКТ. Навпаки, вищі діячі УСКТ обвинувачували молодих українців у вживанні цих рейдів як ширми для іншої діяльності, наприклад, "прославлювання УПА". Задокументовані свідчення спростовують це обвинувачення.⁶⁵ Головною діяльністю української молоді була реконструкція церков. Хоч УСКТ не давало на це ніяких фондів, деякі гроші асигнував професор Генрик Самсонович, ректор Варшавського університету. Парадоксально, що польських студентів з офіційної студентської організації Соціалістичної спілки польських студентів також послали на південний схід країни допомагати в ремонті українських церков. Ширшій публіці це показали на телебаченні в грудні 1981 р.⁶⁶

Оновлення й здоровіша атмосфера, впроваджена нею, призвела до того, що українська молодь почала пропонувати створення власної студентської організації. 1 травня 1981 р. молоді українці проголосили в формі декларації створення Спілки українських студентів у Польщі (СУСП) й запросили інших приєднуватися до неї. Правні дорадники "Солідарности" допомогли зформулювати статут, який надіслано Міністерству вищої освіти з проханням реєстрації. "Солідарність" хотіла зробити рекламу створеній СУСП в публікації *Tygodnik Solidarność* але це заблюкувала цензура, хоч можливо було опублікувати оголошення в нецензурованому бюлетені, якого передавала "Солідарність" пресовим агентствам.⁶⁷ Незалежне об'єднання польських студентів (НОПС) також підтримало реєстрацію СУСП, одночасно погоджуючися на те, щоб українці приєдналися й до НОПС.⁶⁸ На випадок, якби реєстрацію не дозволили, НОПС було готове закликати своїх членів до страйку. Міністерство освіти дійсно відмовилося зареєструвати СУСП, як також організації білоруських і литовських студентів, одночасно дозволяючи зареєструватися організації африканських студентів.⁶⁹ Самсонович погодився визнати СУСП у своєму університеті.

Воєнний стан, проголошений 13 грудня 1981 р. припинив цей розвиток. Всіх первісних підписувачів декларації СУСП закликала Служба Безпеки, вимагаючи підписати "заяву про лояльність". Почалася перевірка всіх членів УСКТ, і деяким наказали залишити організацію. Деяку кількість українців інтернували в різних місцях країни, головним чином, за активність або в "Солідарности", або в НОПС. Як здається, всіх не звільнили. В умовах мовчанки, яка оточує національні меншості в Польщі, зокрема українців, несподіванкою були великі запевнення, які дав національним меншостям у своїй першій сеймовій промові генерал В. Ярузельський 25 січня 1982 р.⁷⁰ Він ствердив, що не буде місця будь-якій дискримінації й шовінізму в Польщі під його владою, а національні меншості

мають всі можливі засоби для самовиявлення.

Наше слово, заборонене разом з більшістю інших газет до березня, висловило великий оптимізм після цих слів турботи, сказаних по десятиліттях мовчанки. Автор статті в *Нашому слові* вважає, що "після більше десяти років мовчання керівник партії та польського уряду поставив у сеймі справу національних меншостей. [...] Я впевнений, що за словами підуть дії".⁷¹ Цей самий автор питає також посередньо, чи не знайдеться час на радіо й телебаченні на інформацію про національні меншості в Польщі. Це дозволило б полякам дізнатися про них більше (й навіть довідатися про їхнє існування) та переламати стереотипні уявлення про українців. Це дозволить "приближувати польський народ до його сусідів і в певній мірі заспокоюватиме духовні потреби національних меншостей".⁷² *Наше слово* також висловило приглушені скарги на занепад і нищення українських церков у південносхідній Польщі.⁷³ Тому цікаве було повідомлення про те, що влада дозволила вперше від Другої світової війни побудову двох українських православних церков, у Зиндрановій і Криниці.⁷⁴ Тяжко передбачити, що чекає українську меншість у Польщі з уваги на дуже непевну ситуацію — політичну та економічну — в тій країні. Доба "Солідарности" та перегляд українсько-польських взаємин під її впливом.⁷⁵ не повинні піти в небуття, їх треба використати для побудови майбутнього, не зважаючи на опір екстремістських сил обох націй. Слова Яцека Куроня, сказані з різних нагод, що "без незалежної України не може бути незалежної Польщі", треба постійно підкреслювати, будуючи на них союз проти спільного ворога.

1. *Наше слово* (Варшава), 12 липня 1981.

2. А. В. Szcześniak, W. Z. Szota, Droga do niekad. Działalność OUN i jej likwidacja w Polsce (Варшава) Ministerstwo Obrony Narodowej, 1973), стор. 225.

3. "Переселення", *Наше слово*, 19 липня 1981.

4. Там таки.

5. R. Szporluk (рецензія на статтю): Andrzej Kwilecki, "Lemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji", Slavic Review, XXX (Урбана—Шампейн) 1976, 2, стор. 369-370.

6. M. Koziowski, "Lemkowie", Tygodnik Solidarność (Варшава), 14 серпня 1981.

7. E. Holda, J. Litwiniuk, "Dziesięć lat nieistnienia", Prostu (Варшава) 3 березня 1957.

8. М. Королько, "Перші роки", *Український календар* (Варшава: УСКТ, 1979), стор. 35.

9. "XX-річчя УСКТ. 1956-1976 роки", *Український календар* (Варшава: УСКТ, 1976), стор. 56.

10. Там таки.

11. Там таки.
12. Там таки, стор. 61.
13. Там таки.
14. A. Slaw (B. Wójcicki), "O kwestii ukraińskiej w Polsce", Nowe Drogi (Варшава) 1958, 8, стор. 44-63 (В дійсності це право повернення ніколи не було здійснене в Ряшівському та Краківському воєводствах. Тільки до Люблінського воєводства дозволено повернутися більшій кількості українців. *Ред.*
15. С. Заброварний, "Українці в переписах населення 1921 та 1931 років", *Наша культура*, додаток до *Нашого слова*, червень 1981, стор. 6-7.
16. Polityka (Варшава), 30 жовтня 1965 р. подає офіційне число українців у Польщі в 180 тис. В *Українській радянській енциклопедії* (т. 15, Київ, 1964, стор. 122) знаходимо число "близько" 300 тис. Сама українська меншість звичайно подає цифру 500 тис. Див., наприклад, Василь Полтавець, "Дещо у справі національних меншостей в Польщі", Journal of Ukrainian Studies (Торонто), 1980, 5, стор. 18-29.
17. Існування української меншости було, як здається, також зовсім несподіваним відкриттям для українців у Радянському Союзі. Див. Б. Олійник, "Живуть у Польщі українці", *Літературна Україна* (Київ), 12 квітня 1968.
18. Z. T. Wierzbicki, "Awans społeczno-kulturalny ludności ukraińskiej w PRL po 1956 r.", Lud, т. 58 (Вроцлав, 1974), стор. 39.
19. J. Lovell, Polska, jakiej nie znamy (Краків: (Wydawnictwo Literackie, 1970). (Див. також J. Tomaszewski, "Rzeczpospolita nie tylko Polaków", Tygodnik Solidarność, 12 червня 1981.
20. M. Lesiów, "Urzednik zmienia historie", Politechnik (Варшава), 9 листопада 1980, стор. 11.
21. С. Заброварний, "Похід Володимира Великого 981 року на Перемишль і Червень", *Наша культура*, квітень 1982.
22. W. Mokry, "Panachyda bieszczadzka". Tygodnik Powszechny, 23 серпня 1981. Див. також A. Szostkiewicz, "Tam, gdzie siegaja cerkwie", Kultura (Париж) 1982, 1-2, стор. 93-97, і "Problemy narodowościowe w PRL", там таки, 1981, 10, стор. 107-112.
23. І. Б., "Не буде панахиди для церкви?", Наше слово, 8 серпня 1982.
24. Там таки.
25. Там таки.
26. Б. Мартинюк, "Досить панахид", Наше слово, 18 липня 1982.
27. Там таки.
28. С. Мігус, "Навчання рідної мови це й батьківська справа", Наше слово, 21 червня 1981.
29. Там таки.
30. С. М., "На україністиці", Наше слово, 16 травня 1982.
31. С. М., "Хто допоможе, як не свої?", Наше слово, 9 травня 1982.
32. С. Мігус, "Крізь призму вчительських кадрів", Наше слово, 21 листопада 1982 р. і його ж: "Щоб у майбутньому не бракувало вчителів", там

таки, 28 листопада 1982.

33. А. Б., "Українознавство у вільному польському університеті", Наше слово, 11 жовтня 1981.

34. Сучасність (Мюнхен) 1972, 10, стор. 88-102; 1973, 3, стор. 108-115; 1976, 9, стор. 87-98, 10, стор. 99-108. Також "Становище українців у Польщі", Українське слово (Париж), 5 жовтня 1980.

35. У публікації Spotkania (незалежному люблінському журналі молодих католиків) були такі статті: Х. Y. Z., "Ukraińcy wobec państwo-wości polskiej", 1-2; В. Sahajdaczny, "Jak widze przyszłość stosunkow polsko-ukrainskich", 5-6; "Do braci Ukraińców", 7-8; "Przed millenium chrztu Rusi-Ukrainy", 12-13.

36. І. Богун, "Українські теми краківських істориків", Наше слово, 12 липня 1981.

37. J. Kielanowski, "Czy jest potrzebna niezalezna opozycja?", Kultura 1981, 5, стор. 15.

38. W. A. Serczyk, Historia Ukrainy (Вроцлав—Варшава—Краків—Гданськ: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich, 1979). Негативну рецензію цієї книжки подав Norman Davies, Harvard Ukrainian Studies (Кембрідж, Масс.) 1982, 1, стор. 103-104. — *Ред.*

39. Винятком є стаття Єжи Томашевського "Dramaty ukraińskie i polskie", Polityka, 4 грудня 1982.

40. J. J. Lipski, "Dwie ojczyzny — dwa patriotyzmy (Uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków)", Kultura 1981, 10, стор. 3-29. Цю статтю первісно опубліковано в Польщі окремою брошурою незалежного видавництва NOWA (ч. 144).

41. А. Вігорний, "Дещо з історії польсько-українських відносин в ХІХ та ХХ ст.", Наша культура, березень 1980.

42. Р. Торжецький, "Питання українське в ІІ Річ Посполитій в 1922-1926 роках", Наша культура, вересень 1980.

43. М. Королько, "Перші роки", стор. 35.

44. W. A. Serczyk, "Ukraińcy", Więści (Варшава), 27 вересня 1981.

45. А. Вігорний, "У відповідь проф. В. А. Серчиківі", Наше слово 6 грудня 1981.

46. W. Mokry, "Dzisiejsza droga Rusina do Polski", Tygodnik Powszechny, 15 і 22 листопада 1981. Див. також "Що таке «негативна свідомість?»", Наше слово, 13 грудня 1981.

47. Див. примітку 35.

48. "Watki ukraińskie w naszej świadomości", Plomienie (Варшава), 15 березня 1981. Український переклад у Сучасності 1981, 6, стор. 83-95.

49. Trybuna Ludu (Варшава), 23 листопада 1980...ПХ

50. "В чьому інтересі?", Наше слово, 7 грудня 1980.

51. Ця петиція має бути опублікована в Сучасності.

52. Wasyl Mike, "Ukraińcy w Polsce", Vacat, Pismo NZS Politechniki Gdańskiej (Гданськ) 1981, 6, стор. 66.

53. Trybuna Ludu, 12 серпня 1981, стор. 5.

54. "Відкритий лист до члена Політбюро ЦК ПОРП тов. Альбіна Сівака", *Наше слово*, 20 вересня 1981. Також: "Хто вони — V колона?", там таки, 15 листопада 1981.

55. T. Kadenacy, "Kto go uczył historii?", Tygodnik Solidarność, 11 вересня 1981.

56. Див. прим. 46.

57. Див. R. Solchanyk, "Ukrainian Minority in Poland Presses Demands", Radio Liberty Research (Мюнхен) 17 грудня 1980, 483E80.

58. *Наше слово*, 26 жовтня і 23 листопада 1980.

59. Там таки.

60. H. Zieliński, "Antyedukacja historyczna", Gazeta Robotnicza (Вроцлав), 9-11 січня 1981.

61. "Uchwała w sprawie mniejszości narodowych", Tygodnik Solidarność, 23 жовтня 1981.

62. Див. прим. 6. Див. також: A. Kroh, "Na rekolekcjach lemkowskiach", Tygodnik Powszechny, 24 жовтня 1981.

63. M. Lesiów, "Uczymy sie Lemkowszczyzny", Tygodnik Powszechny, 15 листопада 1981.

64. І. Бунько, "Відгомін рейду «Карпати-79»", *Наше слово*, 16 вересня 1979; І. Л., "Хоч бишь не хотів, то мусиш ходити", *Наше слово*, 14 жовтня 1979 р., де автор заявляє: "рейд — це перша зустріч з українською молоддю, перші спроби засвоїти невідому досі мову, перше очарування українською пісню".

65. Нестор Дрімач, "Бескид 81. Мандрівка в гори української молоді в Польщі", *Вітраж* (Лондон) 1981, 16, стор. 16-24.

66. Див. прим. 23.

67. Biuletyn Pism Związkowych i Zakładowych, Agencja Prasowa "Solidarność" (Варшава), 13 серпня, стор. 207.

68. Див. перше і єдине число часопису, виданого СУСП п. з. *Апатрид*, листопад 1981, стор. 17. Деклярацію СУСП опубліковано в *Сучасності*, вересень 1981, стор. 62-63.

69. "Minorities Demand Recognition", The Times Higher Educational Supplement (Лондон), 25 вересня 1981.

70. Trybuna Ludu, 26 січня 1982, стор. 4.

71. І. Ігнатюк, "Соціалізм гарантує розвиток національних меншостей ПНР", *Наше слово*, 21 березня 1982.

72. Там таки.

73. Див. прим. 23 і 26.

74. Ф. Гоч, "Што чувати на Лемковині", *Наше слово*, 14 листопада 1981.

75. Пробудження зацікавлень українським сусідом можна було спостерігати в таких журналах, як Po prostu, незалежний студентський журнал (Краків), 7-8, стор. 9-27, і Obóz, Суспільно-політичний двомісячник, (Варшава, 1981, 1-2).

БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО І БІБЛІОГРАФІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Марта Тарнавська

Вступ

Від 1964 р. виходить в Харкові науковий періодичний збірник, що спочатку називався *Бібліотекознавство та бібліографія*, а згодом, від 16 випуску 1976 р. починаючи, чомусь перейменували його на *Бібліотекознавство і бібліографія*. Змінилася не тільки сама назва. Раніше видавала збірник Книжкова палата УРСР, тепер видавцем є Харківський державний інститут культури. Видавці і редакція — і раніше і тепер — характеризують це періодичне видання як "республіканський міжвідомчий науково-методичний збірник", що призначений у першу чергу для наукових працівників і спеціалістів. До 1970 р. редакційну колегію збірника очолював (чи очолювала) М. Демченко; від 1971 р. відповідальним редактором є Є. Тамм. Збірник виходить накладом в одну тисячу примірників і через те він є — зокрема на Заході — бібліографічною рідкістю. Мені відомо, що в Америці неповні комплекти цього збірника мають бібліотеки Іллінойського університету в Урбана-Шампейн, Гарвардського університету, Каліфорнійського університету в Берклі та Конгресова бібліотека у Вашингтоні. Більшість українських бібліотекарів в Америці ніколи цього збірника не бачили, а багато з них про нього, мабуть, ніколи й не чули. Навіть тим небагатьом бібліотекарям і бібліотекознавцям, що спеціально цікавляться бібліотечною справою в Україні, цей збірник — зокрема в своїй повноті — здебільшого неприступний. А шкода. Бо цей збірник вартісний і цікавий зокрема тим, що він, поперше, дає уяву про питання теорії та практики, які є в центрі уваги наших колег в Україні; подруге, інформує про стан бібліотечної справи в Україні, та потретє, є рідкісним джерелом фахової української мови з бібліотекознавства і бібліографії. Читання матеріалів збірника та вдумливе читання "між рядками" цих матеріалів наводить на цілу низку порівняльних та критичних спосережень та рефлексій.

Питання теорії і практики

Які питання хвилюють і цікавлять сучасних українських бібліотекознавців і бібліографів? Радянська бібліотека відверто, свідомо й послідовно визначається як ідеологічний центр, що має допомагати справі будівництва соціалізму,¹ як опорна база партії з комуністичного виховання трудящих.² Бібліотекарі мають бути активними агітаторами і пропагандистами.³ Об'єктивність, всебічність, аполітичність, змагання суперечливих поглядів на вільному ринку ідей, принцип інтелектуальної свободи — всі ці постуляти, що їх ми на Заході звикли вважати самозрозумілими, — не є ідеалом радянських бібліотекарів. Навпаки, вони вважаються настановами шкідливими, гідними осуду, що їх належить свідомо й послідовно поборювати.

Ідеологічна витриманість і партійність є наріжним каменем радянської бібліотекознавчої теорії і бібліотечної практики. Не один раз можна знайти посилання на Леніна і його думку про те, що "Видавництва і склади, магазини і читальні, бібліотеки і різні торгівлі книгами — все це повинні стати партійним, підзвітним. За всією цією роботою повинен стежити організований соціалістичний пролетаріат, всю її контролювати..."⁴ а вже Надія Крупська, що на неї покликаються як на пророка бібліотечної справи, зуміла ввести принцип партійности не тільки в теорію бібліотекознавства, але й у комплектування книжкових фондів і в організацію бібліотечних каталогів.⁵

Тематична аналіза статтів збірника⁶ показує, якою великою увагою втішаються соціально-політична література, статті про Леніна та Крупську. Треба мати на увазі, однак, що не тільки ці статті, а взагалі більшість матеріялів просякнуті наскрізь цією ідеологією. Як показують цифри тематичної аналізи, статті збірника в більшості розглядають роботу з читачем: бібліотечно-бібліографічне обслуговування читача, вивчення читача і пропаганда книги, та зокрема молодий читач і призначені для нього дитячі бібліотеки. Праця з читачем — це ідеологічна робота *par excellence*: вона тісно пов'язана з принципом партійности, з ролю бібліотекаря як агітатора й пропагандиста.

Централізація бібліотек та координація комплектування набрали останнім часом загостреної актуальности й цим темам присвячено низку статтів. Технічній, патентній та медичній літературі віддається може менше місця, ніж цього можна було б чекати від людей, які постійно проголошують дитирамби науково-технічному прогресові. Серед статтів з художньої літератури перед веде проблематика російської літератури. Досить широко представлено технічні бібліотечні процеси: книгоопис, класифікація, організація ката-

логів, комплектування фондів.

Несподіванкою для мене була велика увага, що її присвячує збірник історії бібліотек, бібліотекознавства та бібліографії раннього радянського періоду в Україні: із статтів, що трактують цю тему, можна довідатися багато про живу дискусію 1920-их років, про час, коли партійність бібліотек і бібліотекарів ще не була кодифікованою догмою. Дуже незадовільно представлено в збірнику книгознавство, історія бібліотек і бібліотекознавства перед революцією, а вже зовсім відсутня така тематика, як бібліотечна теорія і бібліотечний досвід у країнах Заходу. Автоматизації інформаційних систем присвячена одна стаття в останньому випуску збірника, що з'явився 1985 р. — наглядний доказ на те, якими повільними темпами крокує в радянській бібліотечній практиці "науково-технічний прогрес".

Стиль і рівень статтів не скрізь однаковий. Знайшла я в одній статті вульгарні фрази, гідні бульварної газети: "недолюдки", "прихвосні фашизму"⁷ (очевидно, стосовно до "буржуазних націоналістів"!), але треба визнати, що більшість матеріялів втримано в пристойному тоні, а деякі статті — на високому науковому рівні. Західнього читача, одначе, дивно й неприємно вражає, коли в науковому виданні кожне неортодоксальне твердження супроводиться коментарем автора, що це, мовляв, були "помилкові" погляди, "невірне розуміння" проблеми, "шкідливе" трактування,⁸ або навіть характеристика несприятливих авторів поглядів, визначеннями такими як "лівацькі закрути" чи "збочення".⁹ Такими фразами наповнені зокрема статті про історію 1920-их років, де автори відчують потребу відмежувати себе від небезпечних сьогодні поглядів.

Кожний читач має право на свої індивідуальні зацікавлення та уподобання. Для мене особисто найцікавішими статтями із тих 239 статтів, що були мені доступні і що їх я прочитала, здалися мені такі матеріяли: теоретична стаття В. Витяжкова "Бібліографія в системі суміжних галузей",¹⁰ статті про "Літописи" — органи державної бібліографії України, їхню історію та перспективи майбутнього розвитку Л. Іллічової,¹¹ Н. Королевич,¹² Ю. Медведєва,¹³ Л. Вакулєнка,¹⁴ В. Каверни,¹⁵ Л. Котєнка про правила книгоопису та історію їхнього розвитку,¹⁶ причинки до біо-біобліографічних досліджень визначних українських бібліографів минулого, зокрема таких як Михайло Комаров,¹⁷ Микола Яшек,¹⁸ Сергій Маслов,¹⁹ Федір Максимєнко,²⁰ Юрій Меженко,²¹ Дмитро Балика,²² статті про бібліографічні видання з української художньої літератури Є. Кравченка,²³ статті В. Мазманьянца про історію бібліотеки Харківського університету,²⁴ Н. Рудомєтової і Т. Яновської про історію каталогів Харківської наукової бібліотеки імені Короленка²⁵ і особливо єдині в

своєму роді історичні дослідження Я. Ісаєвича про бібліотеку Львівського братства Ставропігії²⁶ та про виданий 1483 р. в Римі *Прогностик* Юрія Котермака-Дрогобича.²⁷

Сучасний стан бібліотечної справи і бібліографії

Бібліотеки України розвиваються не стихійно чи індивідуалізовано, а за п'ятирічними планами партійного керівництва. Постанови ЦК КПРС, накази Міністерства культури СРСР і Міністерства культури УРСР та інші напрямні матеріали з питань бібліотечної роботи видаються як збірники документів і є нормативними для всіх бібліотечних працівників. В мене є примірник такого *Довідника бібліотекаря*, що вийшов українською мовою в 1967 р. накладом у 33 тис.²⁸ *Бібліотекознавство і бібліографія* в деяких своїх випусках дає посилання на такі нормативні збірники документів російською мовою, з чого видно, що нові українські довідники того типу з'являються не досить часто.²⁹ Постанова ЦК КПРС 1974 р. "Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі", наприклад, започаткувала в усій країні перебудову бібліотечної мережі для централізації й координації комплектування, обробки книг та обслуговування читачів,³⁰ а запланована "на період до 1990 року... єдина загальнодержавна автоматизована система науково-технічної інформації"³¹ матиме, очевидно, далекосяжні наслідки і для бібліотек України.

В Україні тепер діє 65 тисяч бібліотек, що обслуговують 38 млн читачів книжковим фондом понад 760 млн примірників.³² При Міністерстві культури УРСР існує Міжвідомча рада з питань бібліотечної роботи, що за допомогою восьми комісій і цілої низки методичних центрів розробляє основні напрямні праці для бібліотек.³³ Головним методичним центром для всіх бібліотек України є Державна республіканська бібліотека УРСР імени КПРС.³⁴ Але в Україні існує кілька типів бібліотек і вони діють у різних системах. Є масові бібліотеки, бібліотеки системи Міністерства культури, бібліотеки системи Академії Наук УРСР, профспілкові бібліотеки, наукові, технічні і спеціальні бібліотеки, шкільні та дитячі бібліотеки, а також нестационарні форми обслуговування читачів: пункти видання літератури та пересувки.³⁵

Серед бібліотек України є 21 установа, що їхній книжковий фонд перевищує один млн примірників. Найважливіші з них — Центральна наукова бібліотека Академії Наук УРСР, Державна республіканська бібліотека УРСР імени КПРС, Одеська і Харківська державні наукові бібліотеки, республіканські науково-технічна і науково-медична бібліотеки, а також наукові бібліотеки Київського, Харківського, Одеського та Львівського університетів.³⁶ Існує певна

координація та спеціалізація праці: великі бібліотеки стають галузевими центрами. Так, наприклад, для теоретичних та експериментальних наукових досліджень центром є Центральна наукова бібліотека Академії Наук; для суспільних наук, культури й мистецтва — Державна республіканська бібліотека імені КПРС; для техніки — Державна республіканська науково-технічна бібліотека і Харківська державна наукова бібліотека імені Короленка; для краєзнавства — Державна історична бібліотека УРСР; для природничих наук та атеїзму — Одеська державна наукова бібліотека; працю з молодими читачами координують Державна республіканська бібліотека УРСР для юнацтва і Державна республіканська бібліотека УРСР для дітей.³⁷ Кадри бібліотекарів і бібліографів вищої кваліфікації готує Харківський державний інститут культури чотирирічною навчальною програмою на бібліотечному факультеті; цей же інститут видає наукові видання з бібліотечознавства (в тому числі й збірник, що є предметом нашого розгляду) та організує наукові конференції.³⁸ Відповідальність за бібліографічну реєстрацію творів друку покладено на окрему установу — Книжкову палату УРСР, що є центральним бібліографічним видавництвом.³⁹

Комплектування фондів у бібліотеках України відбувається за допомогою своєрідної установи — бібліотечного колектора, що є посередником між бібліотеками та видавництвами.⁴⁰ Деякі великі бібліотеки одержують безплатні та платні обов'язкові примірники,⁴¹ але, здається мені, що депозитарне зберігання набрало актуальності тільки тепер, у зв'язку з координацією фондів та централізацією.⁴² Очевидно, що централізоване комплектування допомагає в збереженні ідеологічної чистоти фондів. Крім того, передбачлива радянська бібліотечна практика застосовує ще такий механізм як періодичне очищення фондів від "застарілої та ворожої" літератури. Про таке "вилучення" або "списання" книг є натяки в статтях збірника,⁴³ а в *Довіднику бібліотекаря* можна знайти з цього питання навіть виразну окрему інструкцію Міністерства культури СРСР.⁴⁴

Праця бібліотекарів з читачами, пропаганда марксизму-ленінізму,⁴⁵ атеїзму,⁴⁶ радянського способу життя⁴⁷ ведеться активним стимулюванням читацького попиту шляхом бюлетенів нових надходжень та іншої сигнальної інформації, за допомогою виставок, переглядів нових книг, бібліографічних оглядів, усних журналів, читацьких конференцій, рекомендаційних розмов, "ленінських читань", літературних гуртків, читацьких клубів, таких як, наприклад, "клуб інтернаціональної дружби" тощо. Допомогає бібліотекареві в його ролі агітатора і пропагандиста не тільки ідеологічно спрямоване комплектування фондів, але й їхня технічна організація. Модифікована на радянський манер універсальна

десятьклясифікація, що її донедавна вживали в більшості масових бібліотек України, наголошує в перших трьох клясах марксистсько-ленінську філософію, атеїзм та, окремо від решти суспільно-політичної літератури, марксизм-ленінізм та історію комуністичної партії.⁴⁸ Ще більше ідеологічно витримана бібліотечно-бібліографічна клясифікація (БК), створена в СРСР і вперше опублікована у 30 книгах в 1960-1968 роках.⁴⁹ Щораз більше радянських бібліотек займається тепер реклясифікацією за системою цієї БК.⁵⁰ Клясифікація важлива особливо тому, що вона є підставою організації систематичного каталога, а цей тип каталога — найпоширеніший у всіх радянських бібліотеках.⁵¹ БК не тільки дає детальне опрацювання клясиків марксизму-ленінізму та постанов комуністичної партії, але й уживає ідеологічно загострені предметні рубрики, наприклад:

А831.24 Радянський народ як нова історична спільність людей.

А831.31 Сіонізм — знаряддя реакції.

А831.32 Український буржуазний націоналізм та його реакційна суть.

А872.1 Радянський спосіб життя.⁵²

Система каталогів також допомагає в ідеологічній роботі. Є каталоги читацькі (систематичний і алфавитний) і службові (систематичний і алфавитний), але вони не тотожні: в читацьких фонди відображені вибірково, а, крім того, існують ще спецфонди, що не відображені навіть у службових каталогах.⁵³ Ленінський принцип загальнодоступности бібліотек треба інтерпретувати, мабуть, як доступність до вибраної партією літератури.

Бібліографічно реєстрацією творів друку в Україні займається Книжкова палата УРСР. Виходить сім серій так званих *Літописів*, що бібліографують книги, періодичні видання, нотні видання, друковані твори образотворчого мистецтва, журнальні статті, газетні статті, рецензії.⁵⁴ Це, на перший погляд, звучить імпозантно. Але "гостра боротьба за ленінський принцип комуністичної партійної бібліографії, за подолання в ній рецидивів аполітичності, буржуазного об'єктивізму, формалізму і проявів націоналізму"⁵⁵ мала й має своє негативне віддзеркалення в *Літописах*. Вони пройшли складну історію, був час, що замість *Літописів* друкували тільки каталогові картки для бібліотек.⁵⁶ Сьогодні вже знову починають цитувати Меженка, що, мовляв, "Державна бібліографія не лише поточний інформатор, вона являє собою великої ваги історичний документ, до якого наступними роками раз у раз звертатимуться всі, хто читає ...; вона в майбутньому має правити за джерело точних відомостей про наші здобутки на всіх ділянках культури; зв'язуватиме прийдешні покоління з нашою добою".⁵⁷ Але практика видавання *Літописів* показує, що вони не мають належної

підтримки і тому не виконують як слід своєї функції. Не тільки тому, що потрібна більша повнота реєстрованих творів друку,⁵⁸ краще налагоджена оперативність, передусім своєчасність появи літописів,⁵⁹ удосконалення допоміжного апарату іменних та предметних покажчиків,⁶⁰ але також — і це першочергово — негайне й різке збільшення накладів. Яку обмежену функцію можуть виконувати поточні бібліографічні покажчики, коли (за даними на 1976 р.) *Літопис книг* виходить накладом 1135 примірників, *Літопис друкованих творів образотворчого мистецтва* — 461 примірник, *Літопис журнальних статей* — 887 примірників, *Літопис газетних статей* — 931 примірник, *Літопис рецензій* — 895 примірників?⁶¹

Серед книжкових бібліографічних видань головна увага рекомендаційним покажчикам,⁶² і це зумовлене, очевидно, знову ж таки надмірною увагою ідеологічної чистоті.

Національне і мовне питання

Збірник, що є предметом нашого сьогоднішнього розгляду, виходить українською мовою — і це надзвичайно відрadne явище. Плекання фахової мови — одна з найважливіших його функцій. Я кажу це в повній свідомості того, що ця мова віддзеркалює посиленний русифікаційний процес, і — навіть гірше — що вона твориться часом виключно тільки для теорії, яка не спирається на українськомовну практику. Турботи про мовну та культурну самобутність українського бібліотекознавства й бібліографії мають, на жаль, поважні підстави. Ностальгію викликають статті з історії 1920-их років,⁶³ коли про ці справи велася відверта дискусія. Тепер ці питання здебільшого замовчують: тільки вряди-годи якийсь натяк, тільки думка, захована між рядками. Є певні підстави здогадуватися, що книжки українською мовою в масових бібліотеках України не перевищують 20% усіх фондів.⁶⁴ У статтях, що трактують проблеми технічної, медичної, мистецької, бібліотекознавчої та рекомендованої для молоді літератури, приклади та посилання часто тільки російські.⁶⁵ Бібліографічні видання з української літератури видаються накладами, що не можуть задовольнити попиту.⁶⁶ Зацікавлення студентів творами української літератури викликає образливе пояснення, що, мовляв, "значну частину студентського контингенту становить сільська молодь, яка готується працювати в сільських школах нашої республіки".⁶⁷ Нова класифікація ББК не дає задовільних розв'язок для класифікації матеріалів з національної тематики.⁶⁸ Про рівність мов у бібліографічному книгоописі говориться як про радянський здобуток: "Це був новий принцип, народжений новою епохою, який не знаходив місця в інструкціях буржуазного бібліотекознавства і бібліографії. Так, у широко відомій

англо-американській інструкції твори, надруковані не англійською мовою, транслітеруються на англійську".⁶⁹ Тут мова про *Правила картографії* Ю. Ковалевського, що вийшли були 1923 р. Маю враження, що неточне розуміння англо-американської конструкції служить тут ширмою для охорони здобутків історії від загроз сучасної практики. А як же справи тепер? 1962 р. Книжкова палата УРСР видала *Короткі правила опису книг*, що їхніми авторами були В. Топілко та Л. Котенко. "У посібнику відзначалося, що опис книг проводиться мовою тексту книги, але якщо назва і текст книги подаються кількома і поряд з іншими мовами назва і текст твору наводяться українською мовою, то й опис здійснюється українською".⁷⁰ Але в 1966 р. створили Каталогізаційну комісію при Державній республіканській бібліотеці УРСР імені КПРС і вона тепер "подає для схвалення підготовлені до друку правила опису та інші методичні документи" Державній бібліотеці СРСР імені Леніна у Москві!⁷¹ У висліді 1972 р. Книжкова палата УРСР видала український переклад російського видання *Єдині правила опису творів друку і організації алфавітного каталога для невеликих бібліотек*,⁷² і вони тепер нормативні. Деталі цих правил мені невідомі, але одним із їхніх наслідків є те, що автори позначаються прізвищем та ініціалами (для імені по-батькові), а не, як було раніше, за так званою "національною формою", тобто з позначенням прізвища та повного імені⁷³ (завдячуючи цій російській практиці ми не знаємо, наприклад, чи обговорювана стаття Л. Котенко [жінки] чи Л. Котенка [чоловіка]!). *Єдині правила опису* також рекомендують складання алфавітних каталогів не за мовною ознакою, хоч автор статті, як видно, є прихильником окремих каталогів для кожної мови, як це заведено в практиці деяких бібліотек України.⁷⁴ Не знаю, чи це наслідок *Єдиних правил*, чи інших причин, але фактом є, що русифікаційна стандартизація позначилася й на самому збірнику *Бібліотекознавство і бібліографія*: до 1978 р. включно і зміст збірника, і прикнижкова анотація подавалися тільки українською мовою. В 1979 і 1980 роках зміст подано українською та російською мовами, анотація — тільки українською. Від 1981 р. зміст двомовний, анотація — тільки російською мовою. Централізована стандартизація та автоматизація в межах всієї імперії, що є запланована на недалеке майбутнє, буде використана напевно на користь великодержавного російського шовінізму.

Паралелі, контрасти, перспективи

В бібліотекознавчій теорії та бібліотечній практиці СРСР і Америки є деякі паралелі. І тут і там є тенденції до стандартизації,

раціоналізації праці, центрального розподілу друкованих каталогових карток, координації комплектування, широкого застосування міжбібліотечного абонементу, рекласифікації матеріалів, раніше класифікованих за десятковою системою. Але є й контрасти, які не обмежені засадничою різницею в ідеології, яка в Америці наголошує аполітичність комплектування, значний вплив читацького попиту, абсолютну об'єктивність каталогів. В Америці також іде до поступової централізації книгоопису й класифікації книг, але тут це наслідок широкого впровадження автоматизованої системи комп'ютерів. Систематичні каталоги не мають тут популярності: більшість бібліотек мають тільки читацький предметний та авторський каталог (часом в одному алфавіті) та один службовий топографічний каталог, упорядкований за класифікацією. І читацький і службовий каталоги віддзеркалюють фонди повністю. Контроль над читачем обмежений процесом видання книг додому, а бюрократичні процеси обробки книг зведено до кінцевого мінімуму.

Надмірна увага до ідеологічної чистоти фондів в СРСР має високу ціну. Потреба політичного контролю над процесами комплектування й обробки веде до зайвої бюрократизації й цілої низки зовсім непотрібних функцій. "Диспетчерський лист", що його "з метою кращої організації праці" ввела одна з обласних бібліотек України, де відмічено в деталях, які процеси обробки проходять книги, скільки хвилин затрачено часу на кожний із цих процесів, хто був виконавець роботи тощо, є ілюстрацією того, як можна педантично виконувати те, чого не треба робити взагалі.⁷⁵ Бажання політичної індоктринації читача веде до зайвого перевантаження фондів соціально-політичною літературою (навіть в обласних наукових медичних бібліотеках України на 4 млн загальних фондів біля 280 тис одиниць припадає на суспільно-політичну літературу — приблизно стільки, скільки є в цих бібліотеках закордонних видань з медицини!).⁷⁶ Потреба постійної індоктринації читача та партійної чуйності бібліотекаря надає переваги систематичним каталогам, примушує до паралельного ведення додаткових цензурованих читацьких каталогів і карток. Упередження до об'єктивного предметного каталога, якого домагаються спеціалісти,⁷⁷ ускладнює доступ до інформації. Брак належної підтримки літописам веде до дублювання цієї ж роботи картотеками журнальних статтів в окремих бібліотеках, а спеціалістів примушує покладатися на галузеві реферативні журнали.⁷⁸ Незабезпеченість бібліотек зведеними каталогами та розмножувальною технікою унеможливорює добре функціонування міжбібліотечного абонементу.⁷⁹ Брак повного та вільного доступу до багатств закордонної літератури, до інформації про нові здобутки світової науки та техніки, засуджує спеціалістів на провінційність і стагнацію.⁸⁰

Приспішені темпи росту та передання інформації в недалекому вже майбутньому поставлять радянські бібліотеки перед дилемою: не що інше, а сама ідеологія та її застосування на прикитці, є головною перешкодою для науково-технічного прогресу.

1. С. Волкова, "Н. К. Крупська про організаційні питання бібліотечного будівництва", «Бібліотекознавство та бібліографія», 9 (1970), стор. 14 (далі «Б та б»).

2. В. Матвійчук, "Виконуючи рішення партії", «Бібліотекарство і бібліографія», 20 (1980), стор. 3 (далі «Б і б»); Н. Русавська, "Самоосвіта і розвиток педагогічної функції бібліотек", «Б і б», 21 (1981), стор. 6.

3. І. Зборовець, О. Насонова, "Діяльність першої харківської районної бібліотеки ім. М. О. Некрасова (1920-1921 рр.)", «Б і б», 17 (1977), стор. 121.

4. О. Сокальський, "В. І. Ленін про бібліотечну справу", «Б і б», 5 (1967), стор. 5; Н. Фрідьева, "Бібліотеки більшовицьких організацій України (лютий-жовтень 1917 р.)", «Б та б», 5 (1967), стор. 100.

5. Д. Кумок, "Значення вказівок Н. К. Крупської для розвитку каталогів дитячих бібліотек України", «Б та б», 7 (1969), стор. 32-46; В. Олійник, "Н. К. Крупська про організацію бібліотечних фондів", «Б та б», 7 (1969), стор. 47-52; В. Мільман, "Розробка принципів комплектування бібліотечних фондів радянськими бібліотекознавцями (1917-1925 рр.)", «Б і б», 19 (1979), стор. 88.

6. Див. «Б і б», збірники 3-7, 9-10, 17-22, 25.

7. Л. Вовк, "Відновлення і дальший розвиток мережі державних масових бібліотек Української РСР (1945-1950 рр.)", «Б і б», 18 (1978), стор. 79.

8. Див. наприклад: В. Мільман, "Роль журналу «Путь к коммунизму» в розробці питань бібліотекознавства на Україні (1921-1924 рр.)", «Б і б», 17 (1977), стор. 91, 92, 96.

9. Є. Тамм, "Радянська школа на Україні в історичній літературі 20-х — початку 30-х років", «Б та б», 6 (1968), стор. 74.

10. В. Витяжков, "Бібліографія в системі суміжних галузей", «Б та б», 10 (1971), стор. 5-10.

11. Л. Іллічова, "Роль органів державної бібліографії в інформаційно-бібліографічному обслуговуванні трудящих республіки", «Б і б», 18 (1978), стор. 31-37.

12. Н. Королевич, "Розвиток державної бібліографії в УРСР (1929-1941 рр.)", «Б і б», 18 (1978), стор. 84-91.

13. Ю. Медведєв, "Державна бібліографічна реєстрація книжкової продукції Української РСР", «Б і б», 20 (1980), стор. 97-105; "Сучасний стан і перспективи розвитку системи державної бібліографічної інформації про твори друку УРСР", «Б і б», 22 (1982), стор. 66-73.

14. Л. Вакулєнко, "Бібліографія Української РСР: стан і перспективи розвитку", «Б і б», 25 (1985), стор. 55-66.

15. В. Каверна, "Система допоміжних покажчиків до органів поточної

бібліографічної реєстрації творів друку УРСР», «Б та б», 4 (1967), стор. 14-25.

16. Л. Котенко, "Розробка правил книгоопису в УРСР", «Б і б», 18 (1978), стор. 55-61; Л. Котенко, Е. Карачинська, "Розвиток книгоопису в Українській РСР (1921-1927 рр.)", «Б і б», 21 (1981), стор. 73-83; Л. Котенко, Е. Карачинська, "Розвиток книгоопису в Українській РСР (1928-1941)", «Б і б», 22 (1982), стор. 78-86.

17. М. Пчелінцева, "Взаємозв'язки Івана Франка та Михайла Комарова в галузі бібліографії", «Б та б», 3 (1966), стор. 83-94.

18. "Пам'яті Миколи Федоровича Яшека", «Б та б», 4 (1967), стор. 190-191.

19. І. Корнейчик, "Український книгознавець, бібліограф та бібліотекознавець С. І. Маслов (1880-1957)", «Б та б», 4 (1967), 4, стор. 101-114.

20. І. Корнейчик, "Славний шлях (До 70-річчя Ф. П. Максименка)", «Б та б», 6 (1968), стор. 143-150.

21. С. Сороковська, "Про бібліографічну діяльність Ю. О. Меженка (До 75-річчя Ю. Меженка)", «Б та б», 6 (1968), стор. 151-157.

22. "Дмитро Андрійович Балака (1894-1971 рр.)", «Б та б», 10 (1971), стор. 101-106.

23. Є. Кравченко, "Огляд українських видань з бібліографії художньої літератури та літературознавства за останні роки (1956-1966)", «Б та б», 5 (1967), стор. 27-38.

24. В. Мазманьянц, "З історії бібліотеки Харківського державного університету", «Б і б», 17 (1977), стор. 106-115.

25. Н. Рудометова, Т. Яновська, "З історії каталогів Харківської наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка", «Б і б», 25 (1985), стор. 112-119.

26. Я. Ісаєвич, "Бібліотека Львівського братства", «Б та б», 3 (1966), стор. 126-132.

27. Я. Ісаєвич, "Юрій Котермак з Дрогобича і його книга", «Б та б», 7 (1969), стор. 108-117.

28. «Довідник бібліотекаря». Збірник керівних матеріалів з питань бібліотечної роботи. Складачі: В. Дідур та ін. (Харків: Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1967), 237 стор.

29. І. Буланій, "Основні тенденції розвитку централізації бібліотек в Українській РСР", «Б і б», 17 (1977), стор. 3. Посилання на довідники українською мовою, видані в 1971 і 1977 роках, можна знайти у списку літератури до статті С. Шалімової "Досвід системно-структурного аналізу організації управління бібліотечною справою в СРСР", «Б і б», 22 (1982), стор. 94.

30. І. Буланій, "Основні тенденції...", «Б і б», 17 (1977) стор. 3-11; В. Матвійчук, "Здобутки і нові рубежі бібліотечного будівництва на Україні в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС", «Б і б», 22 (1982), стор. 3-11.

31. Л. Голубурдина, Г. Терентьєва, Л. Хромченко, "Особливості формування фонду документів і відбір лексики при розбірці інформаційно-пошукового тезауруса", «Б і б», 25 (1985), стор. 88.

32. В. Бабич, "Удосконалювати координацію діяльності бібліотек", «Б і б», 22 (1982), стор. 95.

33. Там таки.

34. З. Печенізька, В. Матвійчук, "Великий Жовтень і бібліотечне будівництво в Українській РСР", «Б і б», 18 (1978), стор. 9.

35. Там таки, стор. 4-5.

36. Там таки, стор. 5.

37. Там таки, стор. 10; В. Бабич, "Удосконалювати координацію діяльності бібліотек", «Б і б», 22 (1982), стор. 96.

38. А. Виноградов і ін., "З історії Харківського державного інституту культури (1957-1967 рр.)", «Б та б», 5 (1967), стор. 41-63; А. Оприщенко, Г. Кравець, "Піввіковий рубіж — наші здобутки і завдання", «Б і б», 19 (1979), стор. 12-20.

39. Ю. Медведєв, "Державна бібліографічна реєстрація...", стор. 97.

40. Н. Кушнарєнко, "Розвиток мережі бібліотечних колекторів на Україні (1917-1937 рр.)", «Б і б», 21 (1981), стор. 65-73; І. Степаненко, "Методичне керівництво поточним комплектуванням книжкових фондів ЦБС", «Б і б», 25 (1985), стор. 74-77.

41. О. Крамарєва, "Удосконалення обробки літератури в ДНБК", «Б та б», 7 (1969), стор. 87-88; В. Мазманьянц, "З історії бібліотеки Харківського державного університету", стор. 110; В. Скляренко, Л. Федічкіна, "Поточні надходження технічної літератури і їх використання в науковій бібліотеці", «Б і б», 25 (1985), стор. 78.

42. В. Бабич, "Удосконалювати координацію...", стор. 98.

43. О. Клименко, "Організація планового комплектування бібліотек на селі", «Б та б», 4 (1967), стор. 27; Г. Марчишина, "Деякі питання організації обробки літератури в обласній бібліотеці", «Б та б», 6 (1968), стор. 37, 39; І. Зборовець, О. Насонова, "Діяльність першої харківської районної бібліотеки ім. М. О. Некрасова (1920-1921 рр.)", «Б і б», 17 (1977), стор. 118; Л. Одинока, "Деякі проблеми організації науково-методичної бібліотекознавчої роботи в УРСР (1917-1925 рр.)", «Б і б», 19 (1979), стор. 104.

44. «Довідник бібліотекаря», стор. 182.

45. Наприклад, М. Рябченко, "Ленінські читання", «Б та б», 4 (1967), стор. 5-13.

46. З. Печенізька, В. Матвійчук, "Великий Жовтень...", стор. 7; М. Дяченко, С. Волкова, А. Корнієнко, "Зростання ролі бібліотек в ідеологічній роботі на сучасному етапі", «Б і б», 25 (1985), стор. 6.

47. Л. Голяк, "Комплексна пропаганда літератури про радянський спосіб життя", «Б і б» 19 «1979» стор. 21-31.

48. «Таблиці бібліотечної класифікації для масових бібліотек». Під ред. З. Амбарцумяна; переклад з третього російського видання з доповненнями для масових бібліотек Української РСР (Харків: Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР ім. Івана Федорова, 1975), 238 стор.

49. О. Тезікова, І. Костюкова, "Про поліпшення систематичних каталогів

обласних бібліотек", «Б і б», 17 (1977), стор. 56; Н. Рудометова, Т. Яновська, "З історії каталогів...", стор. 117.

50. О. Тезікова, І. Костоюкова, "Про поліпшення...", стор. 58; В. Удалова, "З досвіду викладання ББК в інституті культури", «Б і б», 25 (1985), стор. 84.

51. Д. Кумок, "Система каталогів і картотек обласних дитячих бібліотек України та деякі питання її дальшого розвитку", «Б та б», 9 (1970), стор. 33.

52. Т. Карпінська, "Нерозв'язані питання бібліотечно-бібліографічної класифікації", «Б і б», 20 (1980), стор. 87.

53. "Інструкція про каталоги і картотеки обласних бібліотек УРСР", «Довідник бібліотекаря», стор. 191-195.

54. Л. Іллічова, "Роль органів державної бібліографії...", стор. 32.

55. Н. Королевич, "Розвиток державної бібліографії...", стор. 84.

56. Там таки, стор. 85.

57. Там таки, стор. 85-86.

58. Ю. Медведєв, "Державна бібліографічна реєстрація...", стор. 96-105.

59. Там таки, стор. 104-105.

60. В. Каверна, "Система допоміжних покажчиків...", стор. 14-25.

61. Л. Іллічова, "Роль органів державної бібліографії...", стор. 35.

62. В. Масленнікова, "Рекомендаційна бібліографія на Україні (1961-1965 рр.)", «Б та б», 4 (1967), стор. 69-76; Є. Кравченко, "Огляд українських видань...", стор. 27-38.

63. І. Шерман, "Велика жовтнева соціалістична революція на Україні в радянській історичній літературі", «Б та б», 5 (1967), стор. 64-77; О. Коломійченко, "Видання творів В. І. Леніна на Україні (1919-1920 рр.)", «Б та б», 6 (1969), стор. 55-64; Є. Тамм, "Радянська школа на Україні в історичній літературі 20-х — початку 30-х років", «Б та б», 6 (1969), стор. 65-76; Л. Одинока, "Про класифікацію бібліотек на Україні в 20-30-ті роки", «Б і б», 17 (1977), стор. 81-87; В. Мільман, "Роль журналу «Путь к коммунизму»..."; Н. Білопола, "Розвиток мережі масових бібліотек на Україні в роки першої п'ятирічки (1928-1932 рр.)", «Б і б», 17 (1977), стор. 97-106; Н. Королевич, "Розвиток державної бібліографії..."; В. Мільман, "З історії становлення соціальних функцій радянських бібліотек (1917-1925 рр.)", «Б і б», 21 (1981), стор. 111-116; Н. Рудометова, Т. Яновська, "З історії каталогів..." і цитований цикл статтів Л. Котенка(-о?) і Е. Карачинської про правила книго-опису.

64. М. Васильченко, "Планування як метод управління розвитком бібліотечних фондів", «Б і б», 22 (1982), стор. 76.

65. Див., наприклад, Л. Атрошенко, "Працюємо з патентною літературою", «Б та б», 7 (1969), стор. 97; А. Корнієнко, "Виховання молоді на бойових і трудових традиціях радянського народу", «Б і б», 21 (1981), стор. 16; Т. Глобіна, Т. Мосько, "Інформаційно-бібліографічне забезпечення спеціалістів галузі", «Б і б», 22 (1982), стор. 59; В. Склярєнко, Л. Федічкіна, "Поточні надходження технічної літератури і їх використання в науковій бібліотеці", 25 (1985), стор. 82.

66. В. Кириченко, "Рекомендаційна бібліографія української радянської художньої літератури (1971-1976 рр.)", 18 (1978), стор. 131.
67. Л. Попова, С. Шматова, "Позанавчальне читання студентів як фактор формування їх професійної спрямованості", «Б і б», 17 (1977), стор. 45.
68. В. Удалова, "Загальні принципи відображення національних відносин у бібліотечно-бібліографічній класифікації", «Б і б», 19 (1979), стор. 74-75, 79; Т. Карпінська, "Нерозв'язані питання...", стор. 84-89.
69. Л. Котенко, Е. Карачинська, "Розвиток книгопису... (1921-1927 рр.)", стор. 75.
70. Л. Котенко, "Розробка правил...", стор. 56-57.
71. Там таки, стор. 58.
72. Там таки, стор. 58-59.
73. Там таки, стор. 59.
74. Там таки, стор. 60.
75. Г. Марчишина, "Деякі питання організації обробки...", стор. 41.
76. М. Вайнберг, Л. Веремієнко, "Питання оптимізації фондів обласних наукових медичних бібліотек Української РСР", «Б і б», 18 (1978), стор. 52.
77. М. Вайнберг, Л. Веремієнко, "Питання оптимізації...", стор. 54; В. Сєдих, "До питання оптимізації системи каталогів ЦБС", «Б і б», 21 (1981), стор. 58-59; В. Удалова, "Використання методу повторного відображення в систематичних каталогах наукових бібліотек", «Б і б», 21 (1981), стор. 61-62.
78. В. Ясьмо, "Вивчення потреб спеціалістів сільського господарства у книзі й інформації", «Б і б», 19 (1979), стор. 61; Г. Бардашевська, "Технічна література в державних бібліографічних покажчиках Всесоюзної книжкової палати", «Б і б», 21 (1981), стор. 50.
79. Нарікання на недостатню кількість ксерокопіювальних машин та інших технічних засобів повторюються у багатьох статтях. Див., наприклад, Т. Самійленко, "Централізація мережі масових бібліотек України як втілення ідей Н. К. Крупської", «Б і б», 20 (1980), стор. 16-17; Л. Хромченко, Л. Синогач, "Роль бібліотек в інформаційному забезпеченні спеціалістів невеликих підприємств", «Б і б», 20 (1980), стор. 51; Л. Багрянцева, Л. Байцур, "Деякі аспекти діяльності зонального центру МБА", «Б і б», 22 (1982), стор. 24-25.
80. М. Вайнберг, Л. Веремієнко, "Питання оптимізації...", стор. 52; В. Ясьмо, "Вивчення потреб спеціалістів...", стор. 60.

СПОГАДИ

НАШ ВИЇЗД В УКРАЇНУ ЗІ СПОГАДІВ РЕЕМІГРАНТА

Микола Михайлюк

В 1955 р., 12 серпня, ми з дружиною й дітьми, дочками Ядзєю й Франею, та маленьким трилітнім сином Юзиком виїхали в Україну. Прощалися весело зі знайомими та приятелями, запевняючи всіх у щасливому житті і дорослих і дітей у СРСР. На французькому пароплаві "Бретен", який віз нас в італійський порт Геную, ми почували себе в дуже доброму настрої й тішилися "наближенням до останньої мети наших мрій" — СРСР. Поїздом переїхали Італію. З вікон поїзду бачили гарні муровані хати в Італії та Австрії. У Відні пробули майже два дні. Ще було видно деякі зруйновані воєнними діями будинки, залишені на пам'ять. Австрія підписала з союзниками державами мир, і окупаційні військові місії залишали її територію. З Відня ми виїхали останнім радянським поїздом окупаційного режиму. З нами їхало багато солдатів, офіцерів і членів різних комісій. Багато з них були п'яні. Нас, реемігрантів, їхала група в сорок чоловік. Разом зі мною їхали батько, мачуха, три брати-парубки і один, наймолодший, Степан, з дружиною та маленькою донькою. Контакт радянських військових нас не радував; поведінка деяких солдатів і підстаршин була грубою, я поскаржився одному майорові на їхню поведінку і той дав їм наказ не сідати між нами та не заважати молодим жінкам і підліткам. В дорозі крізь угорську рівнину наш настрій підупав. Ми побачили там убогість життя, багато фуфайок та закавказьких шапочок на хлопчиках, які в СРСР називали "тубетейками". Вбогість азійського одягу мені не припала до душі серед європейського населення. Одяг для мене завжди пов'язаний із душею й характером народу. Азійські шапочки на головах хлопчиків, фуфайки на тілі дорослих, говорили мені про зубожіння угорського народу та чужий вплив на його долю. На другий день ранком поїзд переїхав пограничний пункт на мості широкої ріки, яка перетинала кордони, й зупинився в пограничному містечку Чопі. Наші ілюзії залишилися позаду. Тепер місця для них у нас не стало. Наш пісковий палац розвалився одним поглядом очей. Ми

Уривки зі спогадів Миколи Михайлюка, реемігранта, що повернувся був в 1955 р. з Аргентини в Україну а потім назад в Аргентину.

побачили реальність, яка була іншою, ніж ми собі уявляли. В Чопі за нами замкнулися ворота життя на десять років. Ми відкрили очі, дивилися й не вірили в те, що бачили очі. Коли зайшли до вбиральні, побачили, що в них немає дверей, ні в чоловічих, ні в жіночих. Нам було соромно туди заходити. На станції побачили сумних людей. Працівники пограничної митниці переглянули наші валізки досить пильним оком, питаючи, чи маємо з собою зброю та закордонні газети. В мене сконфіскували числа офіційних видань *Юманіте* та *Уніта*. Мене це вразило, я був розчарований і сердитий на "дурнів", які відібрали в мене газети. Ще не уявляв собі тоді, що таких дурнів зустріню ще багато в своєму житті.

На станції побачили біля трьох десятків чоловіків, дуже худих і марно одягнених, які гусячим шнурком, один за одним, крокували через станцію, а поруч, з боку йшло кілька чоловіків у цивільному, які командували ними російською мовою. Ми шостим почуттям здогадалися, що то були в'язні, а їхні наглядачі — це поліція, одягнена в цивільне для симуляції перед людьми, які переїжджають кордон. Вигляд в'язнів був сумний. Один кондуктор поїзду сказав мені: "Це мадяри, які ставляться вороже до радянської влади. Через це вони не хочуть працювати, а їм не видають добрих харчів". Так я з першого дня перебування в СРСР побачив політичних в'язнів. Після дванадцяти років мені здається, що я їх бачу передо мною.

Хліба дістати в Чопі було тяжко. Тільки через кондуктора поїзду, галичанина, який нам співчував, ми дістали чорний несмачний хліб без черги перед хлібним магазином. Він зупинив візника на дорозі й випросив з возу хліба "для приїжджих з Америки". Ми заплатили за хліб візникові, подякувавши обом. Кондуктор, сміючися, кивнув візникові: "Бачиш? Ці люди безневинні, наївні, приїхали добровільно з-за кордону. Через це вони й дякують тобі, бо наш брат того не зробить. Звертаючися до нас, він спитав: "А там, в Америці, ви такий хліб їли або бачили?" "Ні, немає такого в Америці", — відповіли ми.

— Тут тільки такий і є, а часом і такого немає. За всім тут треба буде вам ставати в довгу чергу та давати калим не в одному місці. Знаєте, що таке слово "калим"? — запитав нас несподівано.

— Ні, — відповів я й хотів записати.

— Ні, чоловіче, не треба його записувати, ви будете його чути всюди в Радянському Союзі й не забудете до смерті.

Ми з дружиною й братом ламали собі голови, що могло значити це слово, але нікого не відважилися запитати. Де в чому ми вже ставали з першого дня "радянськими людьми", тобто не ставили ніяких питань і ставали обережнішими із словами. Ще в

поїзді з Відня в Чоп кондуктор радив нам бути обережними та чим менше говорити з людьми на політичні теми, щоб не мати неприємностей. Між собою ми говорили, що це, напевно, "якийсь націоналіст", але оскільки він був на вигляд добрягою й широю людиною, ми дивилися на нього з прихильністю. Коли ми з Чопа переїжджали Карпати, ми попросили в нього матраци, простирадла й ковдри для спання. Взяв він від кожного з нас, реемігрантів, по 15 крб старими грішми. Пізніше, коли нам довелося їздити поїздами, ми дізналися, що офіційним тарифом за ці послуги було 10 крб. Це значило, що кондуктор взяв від кожного з нас по 5 крб більше, тобто "калим". Це значило, що за одну ніч він поклав собі до кишені окремо біля 200 крб. На той час сторожі, прибиральниці чи конюхи заробляли по 225 крб на місяць. За якийсь час, коли ми пізнали радянське життя зблизька, ми не тільки не сердилися на нього, але часто згадували його та сміялися, як він нам, необізнаним ідеалістам, виклав першу лекцію про "калим". Це слово значило хабар.

До Львова ми приїхали ранком у неділю 13 вересня. Зустрів нас інший начальник станції, українець. Згадую про те, що українець, тому, що часто начальниками в Україні працюють люди неукраїнського походження або зовсім зрусифіковані. Він наказав залізничній міліції негайно спорожнити в почекальні, набитій людьми, місце в одному кутку для нашої групи реемігрантів. Порадив нам нічого не залишати відкритим і слідкувати за валізками, щоб нам їх не вкрали. Нагляд міліціонера за нашими валізками здався нам дивним, але пізніше ми переконалися, що без нього не одна валізка пропала б без сліду. Перетомлені їздою, без досвіду злочинства в СРСР, ми б і озирнутися не встигли, як нам би щось вкрали. Де панують злидні, де люди на протязі років воювали, вбивали, брали, крали, що потрапляло їм під руки, взяти чужу валізку є нормальним явищем. Коли я з дружиною під руку пішов до міста, щоб на ринку купити ковбаси для дітей, продавщиця, яка відразу догадалася, що ми з-за кордону, відповіла нам із усмішкою: "Це не для вас". Ми були здивовані такою відповіддю й пішли далі. Зайшли в овочеву крамницю, де лежали жалюгідні яблука, але й там почули від продавця таку ж саму відповідь, як і на ринку. За рік, коли моя дружина з'їла кусень ковбаси й дістала отруєння шлунку, ми згадали львівських продавців: дійсно, ковбаса не була для нас. Колгоспники купували ковбасу й запивали її самогоном. Війна навчила їх усього. Загартувала людські організми навіть до не зовсім здорової ковбаси або іншого подібного харчу.

О шостій годині під вечір ми сіли в поїзд, який їхав до Володи-мира Волинського. В ньому сиділо багато бідних, нещасних жінок із

Полісся, які везли зав'язаний у рядна хліб, яким пізніше, на протязі багатьох днів, харчували своїх дітей. Маса сільських людей, яких ми бачили у Львові на станції та в місті, бідно одягнених, навіть босих, зробила на нас прикре враження. Люди їхали у Львів із далеких сіл, околиць, навіть із Полісся, щоб купити там бідненький одяг, взуття, хліба для дітей. Це не була картина, яку описувала нам радянська програма, яку подавав нам консул СРСР у Буенос-Айресі. Після одинадцятої години ночі поїзд довів нас до Володимира. Старенький, з бородою, добрячий черговий хотів спочатку, щоб ми поклали валізки до камери схову. Я йому сказав з певним докором:

— Після вісімнадцяти років приїжджаємо до рідного міста, а ви нас зустрічаєте так неприємно. На станції ночувати не можна, валізок держати із собою ще менше. Сьогодні неділя, ніч, і нам подітися нікуди.

— То ви володимирські, з Америки?

— Так.

— Тоді вітаємо вас, — промовив черговий і, звертаючися до свого колеги, попросив його завести нас на станцію, відділити у загальній залі нам куток і дозволити переночувати з валізками. Міліціонер у залі відмовився дозволити нам держати валізки, але прийшов дядько з бородою і переконав його. Відпустили нам місце подібно як у Львові. Люди приглядалися до нас із дивним виразом на обличчях. Коли міліціонер відійшов, стали питати нас, звідкіля ми приїхали й сумно кивали головами. Прямо їм не вірилося, щоб хтось із-за кордону хотів приїхати добровільно на життя в СРСР. Найстарший брат дивом розшукав адресу брата мачухи, який мешкав у Володимирі. Ми найняли за "калим" вантажну машину та поїхали серед пізньої ночі до нього. На другий день ми, три брати, пішли до райкому партії. Ми були першими реемігрантами, які з'явилися в Володимирі. Прийняв нас перший секретар райкому Шевченко, родом із Київщини. Розмовляв українською мовою. Спочатку він не знав, що з нами робити, тоді викликав голову райвиконкому (виконавчий комітет ради депутатів трудящих) і наказав йому помістити нас у готелі за рахунок райвиконкому на певний час. Голова райвиконкому, хоч і був, як ми пізніше дізналися, українцем, розмовляв з нами російською мовою. В готелі ми готували обіди на примусі, потайки від службового персоналу. Дві мої сестри з рідного села приїхали до нас у гості й привезли трохи овочів і городини. В місті, в крамницях, на ринку і в парку, куди б ми не зайшли, люди нас питали, чому ми приїхали. Всі вони думали, що нас примусили за кордоном приїхати. Коли ми говорили, що приїхали добровільно, люди дивувалися, дивилися на нас як на божевільних і з великим

співчуттям казали:

— Не сюди вам треба було шукати дороги. Вам буде тут жити дуже тяжко.

По місту ходили великі військові патрулі з автоматами. Люди лякалися в парку, коли бачили патрулі КГБ, озброєні теж автоматами. Коли в розмові набирали до нас довір'я, дивилися на кагебістів, що віддалялися, й говорили нам:

— Бережіться тих собак.

Спочатку цей страх народу перед ними нам здавався дивним, але після, коли ми дізналися про сталінський терор, ми зрозуміли, скільки правди було в їхній пересторозі.

— Ой, людоньки, та куди ж ви приїхали? Навіщо ви привезли сюди своїх нещасних дітей? — промовляла до нас одна старша жінка на ринку. І продовжувала:

— Таж ви тут пропадете! Загинув на фронті мій чоловік, загинуло двоє моїх братів, третього брата взяли на Сибір і він пропав, невідомо де. Не буде тут вам добра.

Зі Львова їхав з нами молодий хлопець із Володимира, всю дорогу він розмовляв зі мною. На станції у Володимирі ми попрощалися з ним. Другого дня ми з ним зустрілися в місті, в товаристві його приятеля, який нам став у великій пригоді. Він був знайомий з багатьома дівчатами, продавцями крамниць, і виручав нас від черг. Часто за хлібом та іншими продуктами ми ходили з ним. Перші дні я провів хворим. Спина боліла так, що ледве держався на ногах.

Наше знайомство з рідними землями

Рівно тиждень після приїзду поїхав я з дружиною, дітьми та старшим братом у рідне село в гості до сестер. На автобусній зупинці було багато людей, і всі з клунками в руках або на спині. Прийшло кілька одоносельчан, з якими ми домовилися. Дочки сиділи на лавці. Коли підійшов автобус, діти швидко встали і підійшли до нас, старших. Влізти в автобус було дуже тяжко, люди пхалися й душилися, кожен хотів пропхнутися всередину. Автобуси були єдиним місцевим атрибутом, де ніхто не ставав в чергу, не вимагав стати в чергу. Меншу дівчину малошо не придушили. Вже в дорозі дружина запитала мене про кошик, який ми відвозили моїй сестрі з деякими подарунками для дітей. Дівчата з поспіху позабули про нього і все, що там було, на ослоні, де сиділи. Дружина просила мене повернутися іншим автобусом до міста, однак, односельчани, які їхали з нами разом, радали не гаяти часу.

— Ви його й так бачити не будете, люди його вже забрали.

Ознайомлений вже в дечому, я теж був такої ж думки і не

вернувся. Дружина шкодувала не тільки за кошик, якого хотіла віддати моїй сестрі, але й за речами. На самому верху кошика лежали дві великі шоколядні плитки, привезені з Аргентини. Коли ми виходили з автобуса, я сказав шоферові про залишений кошик і попросив, щоб поглянув на ослін і заніс його, якби він ще випадково був, до адміністрації готелю, або автобусного бюро. Ілюзій собі ми не робили й рахували, що кошик пропав. П'ять кілометрів від автобусної зупинки в сусідньому селі ми пройшли пішки. Сусіднє й рідне село вже не мали колишнього вигляду. Хати в більшості були старі, де-не-де нові, часто недокінчені. Великих садків ми не бачили. Біля кожної хати стояло кілька мізерних вишень, груш або слив. Клуни позникали, їх позабирали в колгоспні двори, й не було чого в них більше селянам складати. Біля хат стояли маленькі хліви. Кількох хат, які колись стояли на роздоріжжі сусіднього села, я вже не побачив. Їхні мешканці повтікали, а решта загинула під час війни. Де колись були господарства, там виднілося пооране поле. В рідному селі церква, біля якої треба було пройти, стояла сумно нефарбована вже від років. Вишні, липи та інші дерева, яких колись було багато біля церкви, були позрубувані, огороження над дорогою й брама позникали, горбок на роздоріжжі біля церкви прямо зник.

Люди здоровкалися з моїм братом, але мене не пізнавали. Я виїхав юнаком, а повернувся в 34 роки вже лисим. Лисина завітала до мене ще молодим. Сестра Сонька дивилася на мене, крутила головою й казала:

— Коля, коли б нам сказали, що це ти, ми не повірили б. Ти поїхав ще юнаком, а коли тепер дивимося на твою лисину, нам прямо не віриться, що це ти, наш брат.

Після привітань сіли до столу, а на столі швидко з'явилися страви та самогон. Я вже від кількох років був на дієті й майже нічого не їв і не пив. Сестра, сільська жінка, сміялася з мене, "міського пана", що приїхав у гості та й просив її зварити картоплі.

— Що ти, Колю, приїхав з Гамерики, перший раз зайшов до нас у гості та й хочеш, щоб я тебе вгошала картоплею?

Моя дружина засміялася теж і сказала моїй сестрі, що картоплю я їм кожного дня й нічого, як наїмся її в неї. Перший раз у житті спробував я самогону. В селах і містах СРСР його пили прямо як воду, склянками, без віддиху. Швагер, любитель оковитої, сміявся теж з "міського пана", який і горілки не п'є.

До Володимира ми повернулися вночі, біля одинадцятої години. На зупинці не було нікого, але яке було наше здивування, коли під одним із ослонів ми побачили залишений нами кошик. У ньому не бракувало нічого. Всі люди опісля сміялися й говорили:

— Скільки праці ви завдали міліції! Кошик не пропав тому, що

за ним стежила міліція. Будьте певні, що за пам'ятником напроти стояла людина в цивільному, що стежила за кошиком. Коли б ви були місцеві люди, а не приїжджі з Америки, ви б цього кошика не побачили більше в житті. Вам хотіли показати те, чого в нас немає.

Кому пізніше ми не розповідали про пригоди з кошиком, всі говорили те ж саме, додаючи:

— Тут часом вирвуть людині просто з рук, а не те, що візьмуть із ослону.

Ця пригода переконала нас, що міліція стежитиме й за нами. Ми були вже в її руках.

Коли ми зупинилися в готелі, на другий день прийшов офіцер міліції, переглянув в адміністрації наші закордонні пашпорти й повідомив нас, що їх треба здати в Луцькому з випискою з них і взяти у Володимирському районному відділі міліції внутрішні, та негайно прописатися в міліції на адресу готелю. Коли ми зайшли до міліції, нас зустрічали мов уже старих знайомих. Опісля, куди б ми не їхали автобусом, біля нас з'являвся якийсь офіцер міліції, який на диво "теж їхав в той бік". Часом їхали, а часом залишалися на місці, добре знаючи, куди ми їхали. Міліційні телефони діють добре. Одяг наш був помітним. Досить було подивитися на будь-яку частину нашого одягу, взуття, персні на руках жінок, щоб відрізнити нас від радянських людей, які одягалися та взувалися вбого. Світлих чоловічих капелюхів, який був у мене, там ніхто не носив. Синій, немодний капелюх був там синонімом начальства або вищої інтелігенції. Навіть учителі середніх шкіл ходили в шапках, убого вдягнені і в чоботах. Дуже модними були тоді пальта зі шкури. Вони були дуже дорогі, непривабливі, але начальники носили їх із пихою на обличчі. Пиха — одна з характеристичних рис радянського партійного керівництва, незалежно від рівня, й кидається в очі з першого погляду. Кілька років пізніше шкіряні пальта стали "виходити з моди", вище начальство їх уже не одягало.

Знайомство з бюрократією

За три тижні нашого побуту в Володимирі приїхали до нас два брати першого покійного чоловіка моєї дружини й забрали нас із багажем у своє село Смоличів. Моя дружина народилася недалеко цього села, але від малих літ жила з батьками в ньому до самого виїзду закордон. Село межувало з маленьким містечком Торчин, яке існувало ще перед походом Батія на Україну. Річка навколо нього заросла і від колишнього мосту, який піднімався в давнину, вже не було й сліду. Всі мої старання виїхати до Києва не мали успіху. Нас категорично повідомили, що там нас не пропишуть. Без "прописки" людина не має права жити, й прийняти на працю її

невільно. В обласному місті Луцькому нам теж відмовили в прописці. Голова облвиконкому Ткачук, волиняк, учитель за професію, зустрів мене насмішкувато, сказавши:

— Ідьте туди, де народилися.

В суті нас хотіли захпати на село в колгосп. Я енергійно запротестував. Він почав із мене кпити:

Інтелігенти нам непотрібні. В нас є повно своїх. Нам потрібні столярі, мулярі, механіки.

Я запротестував і відповів:

— Радянський консул в Буенос-Айресі говорив мені протилежне вашим словам.

— Ідіть тоді ставити вимоги консулові, а не мені.

— Консул, як представник держави, не робить обіцянок від особистого імени, а від держави. Ви кажете, щоб я йшов жити під дерево, де народився. Поперше, в мене в селі немає нічого власного, подруге, примусити людину жити там, де вона не бажає, це щось подібне до расистської дискримінації чорних білими в Південній Африці. Сам консул рекомендував мені міста Київ або Одесу.

— Що ви мені тут ставите вимоги! Ви там були люмпенпролетарями, ходили без праці. Радянський Союз вас репатріював, прийняв до себе й ви повинні бути вдячні.

Від його дурних, зневажливих до людини слів, мені стало нудно; мені терпець урвався, і я почав говорити з гнівом:

— Це костюм, що на мені, сім інших, що в багажі, весь наш одяг, посуд, матраци, все інше, що ми привезли, може ви особисто або радянська держава нам закупили? Може ви заплатили нам за дорогу? Ні! Все ми купили за свою працю. Ті, що ходили й ходять без праці, не приїхали й не приїдуть до Радянського Союзу тому, що в них немає, за що приїхати. Приїхали сюди якраз ті, які були в найкращих матеріальних умовах на еміграції, мали свої будинки, крамниці, заощадження. Ми ні переселенці, а ще менше репатріанти. За пароплавні квитки ми заплатили за найдорожчим туристським тарифом. З власної кишені заплатили за всі паспортні візи. Радянський консул нам їх не платив, навпаки: якраз найдорожче за візу з нас узяв радянський консул. Ви смієте ще чесних людей, які повірили в слова консула, називати такими образливими термінами як люмпенпролетаріят, репатріанти.

— А ви знаєте, що значить слово люмпенпролетар?

— Просто, по-українськи, це значить пролетарське гімно... Я вам не дав дозволу ображати мене й усіх реемігрантів такими термінами.

— Які там ви реемігранти? Просто переселенці, репатріанти.

— В вас, товаришу Ткачук, помилкове розуміння юридичних

термінів. Прошу вас не називати нас ні переселенцями, ні репатріантами, бо це образа нашої людської гідності.

— Ви ще й горді. Колись у нас були тут такими гордими польські пани.

— Я не пан, але й не жебрак, а вільна людина. Свою сім'ю я привіз сюди за свої такі гроші.

— Ким ви там працювали?

— Торговим агентом.

— Ви людина без професії. Такої професії в нас немає й це не професія.

— Тому, що в нас немає й майже самої торгівлі.

— А ви спеціаліст з торгівлі?

— Дечого можу вас навчити в цій галузі. В кількох формах, де я працював, рахували мене більш ніж добрим агентом.

— Там може ви й були спеціалістом у цій галузі, але в нас торгівля інша.

Я подивився на нього з іронією, сказавши:

— Знаю, кустарщина. Так торгували наші діди.

— Тоді ми пошлемо вас працювати продавцем маленької крамниці.

— Я не продавець прилавка й не приїхав продавати тут гудзики, хліб або щось подібне.

— Ви нам дякуйте й за таку працю.

— Не збираюся її приймати, а ще менше дякувати вам за неї.

Довго ще ми сперечалися на подібні теми, як несподівано ввійшла дружина Ткачука. Йому стало ніяково сперечатися зі мною, і він перейшов на іншу тему.

— От ви кажете, що ви літератор.

— Так.

— Де ж тоді ваші друковані твори?

— Ви що, хотіли, щоб мої літературні статті, драматичні твори марксистського напрямку друкували видавці, які вороже ставляться до комунізму?

— Ви повинні їх віддати до друку в комуністичне видавництво.

— Ви не маєте абсолютно ніякого уявлення про це.

— Тут сидить моя дружина, вона письменниця, видала роман про життя на Волині, а ваших творів ми не бачили. Якою мовою ви їх писали?

— Еспанською.

— Нам вона непотрібна.

— Скажете може, що й моє знання еспанської мови тут непотрібне?

— Непотрібне, в школах її не вивчають.

— А повинні вивчати, це не є діалект або мова маленького

народу. Нею розмовляють не тільки в Іспанії, а майже всі народи Південної та Центральної Америки, навіть на далеких Філіппінах.

— Хай собі там розмовляють, а нам вона непотрібна... Ви може й інтелігент, але ми вам тут ніякої праці в цій галузі не можемо дати, навіть вчителя, бо в вас немає диплому.

— Пастер, Кох і багато інших не мали теж диплому; в Сталіна теж не було диплому мовознавця чи літературного критика, — вставив я недвозначно, — а я, крім еспанської, володію ще й польською мовою.

— Вона теж нам непотрібна. Я сам учився в польському університеті в Варшаві, але тепер польська мова мені непотрібна.

— Ви ставитеся дуже зневажливо до інших націй і їхніх мов.

— Ми громадяни великого Радянського Союзу.

— Цим ви хочете сказати, що плюєте на інші народи й нації.

— Ми — могутня соціалістична держава, яка володіє атомною енергією. Всім народам треба вчитися у нас наших досягнень з науки й техніки.

— Невідомо в чому й чого.

— Всього!

— Ви помиляєтеся. В торгівлі ми діти. Ніде за кордоном не бачив такої вбогої торгівлі, навіть колишня Польща, яку ви добре знали, мала крашу торгівлю. Нам не вчити, а вчитися треба від інших народів. Це правда, що в нас є атомна бомба та енергія, але й правда теж, що в наших крамницях немає поганої мітли, шітки або ганчірки для підлоги. Де в світі ви бачили, щоб бідні жінки з рядном у руках нагиналися й мили підлогу таким способом? Тільки в нас в СРСР. В ресторанах кладуть віделки, але не ножа. Алькоголізму теж не побачите стільки за кордоном, скільки в нас, люди п'ють самогон у склянках як воду.

— Бо мають за що пити й їсти: землі і худоби тепер не докуповують як раніш.

— Землі не докуповують, але й їсти не дуже то мають, а що торкається самогону, то ви, як місцева людина, знаєте добре, що цю хворобу експортовано до нас з Росії. Калиму теж тут люди на засіяли.

— Що, скажете, може, що не беруть хабара за кордоном?

— Беруть, але не в такій формі, не всі й не від усіх, як у нас. Для прикладу я вам оповім таке. Сьогодні рано автобус з Володимира до Луцького на зупинці мене не взяв, був переповнений. Я мусів іти з села до Торчина чотири кілометри пішки й там, разом з іншими людьми, сісти на порожню вантажну автомашину, яка з Торчина до Луцького їхала порожня. Шофер, не доїжджаючи до Луцького, повернувшись, об'їхав інспекційний пункт, а опісля взяв із кожного з нас семи по три карбованці, як і в автобусі.

— Ну, й що?

— Ви говорили про чесність, а де ж вона тут у нас? Бідний колгоспник їде в місто щось купити, а шофер, який їде порожньою державною машиною, калимить на ньому, бере як з рідного брата, а після пропиває.

— І вам шкода?

— Поведінка шоферів, які калимлять, де бачать, мені огидна.

— Наша держава багата, нічого їй не станеться, якщо там якийсь шофер візьме з людини калим.

— Держава багата, а люди бідні. Тут не йдеться про калим шоферів, а про корупцію людей. В марксистській програмі говориться про боротьбу з нею, з її залишками, а ви, як голова облвиконкому, губернатор, не моргнувши бровою, берете в оборону цей неморальний бік суспільного життя.

— Промовець з вас непоганий, біда в тому, що ви ще не обізнані з нашим життям і народом.

Задзвонив телефон, Ткачук взяв слухавку, поговорив і, звертаючися до мене, промовив:

— Добре, мені треба їхати в район. Де ви тепер живете?

— У селі Смоличів, біля Торчину.

— Добре, тоді ми вас влаштуємо бібліотекарем в Торчинському районі.

— Я живу там випадково й тимчасово, жити там не збираюся.

— Це не має значення: хочете чи не хочете, ніде в іншому місці вам місця не дамо. Зараз я задзвоню в Торчин й накажу дати вам працю в бібліотеці. — Повернувся до телефонного апарату, який безпосередньо з'єднавав його з тридцятьма районами області, включив потрібну лінію й заговорив:

— Дайте мені Черняка... Немає? Дайте тоді Кологривого... Кологривий? Здрастуйте. Тут у мене сидить репатріант з Аргентини. Ми його посилаємо до вас у Торчин. Дайте йому роботу в бібліотеці... Ні, він не бібліотекар, але твердить, що літератор, інтелігент. От, і побачимо, що він знає, який з нього інтелігент... Прямо не знаю, що з ними робити; мені давно вже треба було їхати в район, а я тут сиджу й веду довгу розмову з ним. Всі, що приїхали, робітники, а він єдиний не з цієї "фамілії". Між іншим, як влаштуєте його на роботу, подзвоніть мені. Він ще не ознайомлений з нашими звичаями, протестує. Хоче прямо у Київ, але нічого, звикне. Підшукайте там йому якусь квартиру в Торчині й пропишіть негайно... Нічого, звикне. Як немає місця в Торчині, пошліть його в якусь сільську бібліотеку.

— Не поїду на село, — сказав я.

— Каже мені тут, що не поїде на село.

— Не поїду!

— Горе мені тут із ним. Влаштуйте мені його на роботу негайно й повідомте мене, а то ще буде скаржитися в Київ, що й роботи не даємо. — Повісив трубку, взяв папір і написав коротку записку, яку вручив мені в руки.

— От і все. Ідіть, приступайте до праці й звикайте до нашого життя. Не морочіть собі голови літературою. В нас досить є своїх письменників і літераторів. Нам потрібні письменники й журналісти, які знають радянське життя. Все, що ви написали там за аргентинське життя чи про Аргентину, нас не цікавить. Тут треба писати в радянському патріотичному дусі. Вам тут доведеться все вивчати наново; коли вивчите, постарієтеся, так що беріться до найпростішої праці.

— Може пасти свині або худобу? — запитав я його з іронією.

— В нас і це почесна праця.

— Бачу, що все в вас почесне, навіть калім.

— Ви мені не витикайте калімів про якогось там дурня-шофера. В мене є справи серйозніші.

— Моє життя — теж серйозна річ. Я мріяв про літературну творчість, про Київ, а ви мене пхасте в болото, майже пасти корови... Яка тут мені честь і гордість життя, коли ви, син Волині, глузуєте з моєї наївності, з того, що ми, на еміграції, повірили фальшивій пісні консула, залишили чесну працю, яка давала нам вигідне життя, продали все за півдарма, кинули все це в море й приїхали сюди. Я не байстрюк і не жебрак; приїхав на свою рідну землю і ви... ви смієте мене ображати, насміхатися й глузувати з мене. Віддайте мені назад закордонний паспорт, який поспішили так швидко відібрати в мене, і я повернуся до Аргентини. Там з мене ніхто не буде глузувати, там я нікого не буду нічого просити, молити, жебрати, як у вас, права на життя.

— А що ви там робитимете?

— Жити, працювати й не займатися більше слуханням політичних казок консула.

— Праці повно й у нас, але вам сняться готові вареники. В вас немає тепер грошей на дорогу назад, ніхто вас не випустить заграницю й слухати навіть не буде про це. Ще не встигли приїхати, а вже хочете їхати назад. Хіба ви патріоти країни?

— Більші, ніж собі можете уявити. Любити рідний край — це не значить стати жертвою консульської делегації, це не значить покірно йти жити в Торчині, відмовитися від людських мрій, стати покірним насильству. Хіба людина, яку до чогось насильно примушують, може бути задоволеною?

— Ніхто вас не буде тут питати, чи ви задоволені чи ні.

— Спасибі за "турботу за людину". Нам на протязі років повторювали, шр найдорощий капітал в Радянському Союзі — це

людина. Вас, товаришу Ткачук, посадили тут на губернаторське місце...

— Я не губернатор, а голова обласної ради депутатів трудящих...

— Ви глузуєте з мого літературного таланту, але будьте певні, що я побудую літературний пам'ятник... Коли ви будете колись читати про себе, у вас пропаде бажання глузувати з людини. Літератори — небезпечні люди й своїм гострим пером уміють повторити слова людей. Від них не врятувалися навіть генії людства, справжні генії...

Ткачук розгубився, подивився на мене, на цей раз без глузування й насмішки, й сказав:

— Не виступайте так різко в інших місцях, можете мати неприємності...

— Я їх уже маю від першого дня приїзду. Ще не встиг переїхати кордон, як у мене знайшлися вчителі, які вирішили, що мені можна, а що ні, читати. В Чопі сконфіскували в мене органи комуністичних партій Франції та Італії.

— Бо вони нам непотрібні, в нас є кращі газети, такі як *Правда* або *Известия*.

— От, і бачите: все, що закордонне, нам воно непотрібне, навіть комуністичні закордонні партії з їхньою пресою.

ЮРІЙ ПАНЕЙКО (3. IV. 1886 — 18. VIII. 1973) (II)

Зиновій Соколюк

Панейко часто замислювався і над майбутніми адміністративними кодексами вільної України. Колишній президент УНР в екзилі Степан Витвицький, який розумів вагу підготовчих праць для державного будівництва, звертався до Панейка з пропозицією підготувати проєкт конституції майбутньої української держави. Ці пляни розбилися об брак фондів. Треба було оплатити певному персоналові, який цю роботу не міг виконувати тільки епізодично. Потрібні були глибокі студії пов'язаних з цим питанням теоретичних і практичних аспектів, аналізи, дискусії тощо. На жаль, у нас бракувало (та ще й сьогодні бракує) розуміння пріоритетів, того, що нам конечно треба зробити, щоб раціонально плянувати наше завтра. Часто-густо лише наладовані емоціями акції мають вигляди на успіх.

Сьогодні можна собі тільки уявити, яке це було б збагачення для нашої науки та для політично-правної думки взагалі, коли б згаданий проєкт був реалізований. Авторитетне керівництво Панейка такими працями дало б з певністю цінні висліди.

Сам Панейко висловлював погляди на українське майбутнє, які варто віднотувати. На його думку, для українських взаємин надавалася б найкраще французька система державної адміністрації, подібною до якої є австрійська, через її ясність і простоту. Натомість він критично дивився на систему німецької державної адміністрації тому, що вона є доволі заплутана й через це мало проглядна. І коли вона все таки справно функціонує, то завдячувати це треба тому, що німецькі державні службовці є фахово освічені і сумлінно виконують поставлені їм завдання.

Не зважаючи на своє мішане походження, Панейко завжди й усюди оголошував себе українцем. З цієї причини він боляче сприймав помітне в нас часте невігластво політичних честолюбців, сердився на дурість і недостатнє виховання, а також на брак вироблености й добрих манер у людей, які привласнювали собі функції "амбасадерів" української справи. Він нещадно критикував людей, яким бракувало культурної поведінки, стійкого характеру, які не вмiли дотримувати слова. В цьому переконувалися перш за все його студенти.

Закінчення з попереднього числа.

Він бачив велику небезпеку для самостійності України в характері українця, в його схильності до анархії. Після довголітньої неволі ця небезпека є реальна й доволі грізна. У розмовах він висловлював міркування, які були б повинні запобігти розкладницьким тенденціям. Це передусім — розбудова сильного війська, поставлене на високому рівні шкільництво, розвиток церковного життя й добре організована поліція. Все це потрібне, щоб забезпечити зовнішній і внутрішній спокій та надати напрям піднесенню культурного розвитку народу, спеціально наголошуючи моральні принципи. За таких умов можуть належно розвиватися всі інші ділянки державної адміністрації та суспільне життя взагалі.

Як пригадую, наукова спадщина Панейка, не така велика кількісно, але вагома своєю проблематикою. Дослідник цієї спадщини знайде цінні думки не лише в книжкових виданнях, але й у "гльосах" до судових вироків, які з теоретичного та практичного погляду мають не абияке значення та вартість.

Силою обставин переважну більшість праць Панейка написано польською мовою. Українською з'явився його підручник *Наука адміністрації й адміністративного права* (Авгсбург, 1949), який не дуже вдало був відредагований, *Теоретичні основи самоврядування* (Мюнхен, 1963) та кілька фахових статтів.

Звичайно, на продуктивність праці вченого має великий вплив атмосфера, у якій він перебуває, в тому числі "попит споживача". Коли існує розуміння ваги певної дисципліни, а значить і потреба дослідів у цій ділянці, теоретик-фахівець без будь-яких сумнівів і вагань візьметься за роботу. Й навпаки. Без більшого зацікавлення суспільства або якоїсь його частини виникає питання, чи варто й для кого потрібне опрацювання певних проблем. Такі питання ставив собі часто й Панейко. В них віддзеркалювалася певна зневіра.

Загалом існує уявлення, що заглиблені в свої параграфи юристи надто серйозно сприймають життя, вважають на свій кожний крок і слово, щоб тим самим відповідати своїм "обов'язкам" взірцевим громадян. Загальна опінія не обдаровує правників почуттям гумору й чисто людських світовідчужань і почуттів. Вони мусіли б бути в'язнями правової системи, не можуть бути "грішними".

Можна здогадуватися, що на виникнення цього уявлення

впливала дійсність, бо й справді існували юристи та службовці, які самі сприймали свої функції як надто вирізані, як такі, що не допускають будь-яких людських почувань. З цього погляду давня Пруссія давала добрий матеріал для численних карикатур.

Але й наша доба, переповнена правними приписами, які претендують на ролі регуляторів усього суспільного та індивідуального життя, не надто сприяє кращому сприйняттю образу юриста й урядовця. Не відмовляючися від потреби правового регулювання різних суспільних ділянок, доводиться все таки шкодувати, що сучасне суспільство мусить підлягати такій докладній, ба дрібничковій опіці держави. На жаль, це явище симптоматичне для кожної новітньої держави, незалежно від її політично-правного устрою, хоч намагання до всеохопного орвеллівського опанування громадянина та суспільства з природи речі є куди інтенсивніші в диктатурах.

Панейко передбачав негативні наслідки майбутнього державного розвитку з усіма їхніми неприсмними супровідниками. Саме коли він відходив з цього світу, людина, за посередництвом новітньої техніки та комп'ютерної революції ступила на місяць, а навколо нашої планети кружляли вже штучні супутники. Закладено підвалини під "скляну", проглядну людину. Магнетні стрічки почали збирати про неї всі можливі дати, подекуди приступні й для безвідповідальних осіб. "Пам'ять" цих стрічок реєструвала всі гріхи, без виглядів на забуття й прощення.

Як людина "старої школи", Панейко намагався зрозуміти й виправдати новочасний розвиток, однак, багато чого було йому "не під смак". Що його найбільше тривожило — це загроза занепаду культури, недооцінювання духовних вартостей, можливість перенаголошування ваги блискучих технічних винаходів над інтелектом. Сам він — людина великої культури, винятково добре начитаний і зацікавлений у всіх виявах людського поступу — був вповні свідомий того, що одиниці не під силу зробити світ кращим і шляхетнішим. Але він був також свідомий того, що добрий приклад одиниці добродійно впливає на довкілля. Неначе зобов'язаний своєму прізвищу, він у своїй щоденній поведінці, крім зовнішньої чепурності поводився неначе "справжній пан". Не гордовитий, закукурічений сноб, але людина, яка випромінює гідність і авторитет і в той же час зустрічає інших з найбільшою повагою та пошаною. Скільки доводиться, наприклад, чути докорів, що професора не можна випередити привітанням, бо він вже здалека вітає знайомого першим, скидаючи низько капелюха. Це, може, деталь, але він характеризує Панейка як особу, ввічливість якої ледве чи можна б перевершити.

Хоч на перший погляд він робив враження замкненої в собі

людини, насправді відзначався товариськістю і почуттям гумору. Правда, цей гумор не дорівнював гуморові його брата Олександра, який умів справді бавити товариство, але й від Юрія також можна було часто почути дотепний жарт, оповідання про власні веселі пригоди тощо. В товаристві він любив випити склянку доброго вина, а перед війною експериментував різними наливками. Панейко був завзятим відвідувачем каварень (на другий сніданок), зокрема влаштованих у віденському стилі, де можна було почитати газети та поговорити з приятелями та знайомими. Вдома він приймав гостей добірним вином і кавою, парення якої експериментував з годинником у руці доти, доки не визначив часу для оптимального смаку. Обдарований практичним хистом, Панейко вмів навіть у найкритичніший час знаходити вихід зі становища. У повоєнному Відні, коли бракувало засобів харчування, він з нагоди якогось родинного ювілею спік для мами торт з горохової муки, яку йому вдалося десь дістати. За свідченням членів родини, торт нічим не відрізнявся від смаку тортів давнішого "доброго" часу. У Мюнхені, коли він збирався влаштувати свячене для студентів, йому бракувало свічників на столи, які були б повинні відповідно впливати на атмосферу вечора. Власним коштом він придбав різні дерев'яні кружальця, стовпчики та пластикові мисочки, відповідно їх зліпив, помалював білим лаком — і готові були свічники, які нічим не відрізнялися від "справжніх". Таких свічників він зробив біля двадцятьох. Розуміючи важливість університетських традицій, він, перебравши вперше ректорство УВУ, влаштував святочну інавгурацію академічного року. УВУ не мав відповідної залі. За допомогою тодішнього секретаря УВУ Арію таку залю вдалося винайняти в Політехнічному інституті Оскар фон Міллер. Панейкові було замало самої мистецької частини (хори, промови і т. п.), тому він подбав про пілони, в яких мав горіти вогонь. Дарма що через недоброякісну оливу носи присутніх були повні сажі, урочистої атмосфери це не могло затьмарити.

За перших повоєнних років фінансова ситуація Панейка була маловтішною. На відміну від брата Олександра та сестри Марії, він не перебував у таборах ДіПі. Німецькі адміністративні органи визнали його передвоєнне знання професора (через матір він автоматично став німецьким громадянином й цього права не зрікався), але посади професора в німецькому університеті йому не вдалося одержати, вже хоча б і через вік. Тому довелося формально піти на пенсію, але в перерахуванні передвоєнної платні золотими на німецьку марку він отримував дуже мало. В порівнянні з німецькими професорами це була мізерна допомога. Щойно за порадою службовця міністерства фінансів він попросив про зрівняння з пенсіями німецьких професорів, на що Бонн відгук-

нувся позитивно.

Від цього часу Панейко не мав великих матеріальних турбот. Однак, своїх порівняно високих прибутків він сам не зуживав. Він перш за все допомагав своїй родині: хворому братові Олександрові та не дуже заможній сестрі в Відні. Друга сестра Марія до часу одержання вчительської пенсії діставала від нього матеріальну допомогу.

Маловідомо, що матеріальну допомогу діставали від Панейка студенти та знайомі в потребі. Деколи це йшло від імени якоїсь допомогової установи (наприклад, від українського "Харітасу", головою якого він деякий час був), або під виглядом стипендій чи диспозиційних фондів. Передумовою його особистої матеріальної та моральної допомоги була, з одного боку, чесність нужденного, а з другого — абсолютна дискреція. Людей, які пробували його обдурити, неславних і облесливих, він попросту не допускав до себе. Таких, як він висловлювався, треба тримати від себе на відстані трьох метрів.

Багато наших земляків з колишньої Польщі, які опинилися в Німеччині, зокрема давні державні службовці (вчителі, судді тощо) навіть не були свідомі допомоги, яку їм своїми послугами подавав Панейко. Це стосується передусім до пенсійних забезпечень. Не орієнтуючися в польському урядницькому й емеритальному праві, німецькі урядові кола зверталися до нього за відповідними поясненнями й опініями. Це він робив радо (хоч деколи цих запитів було забагато), пам'ятаючи, що від належного обґрунтування залежить існування людей.

Звання професора університету (в оцінці Панейка найвище, чого людина може досягнути й що дає їй оптимальну незалежність; розуміється, він мав на увазі державні стосунки) пов'язане не тільки з науково-дослідною, але й з педагогічно-навчальною працею. І з цього погляду Панейка також слід зарахувати до майстрів свого покликання. В ролі професора університету, його місію як вихователя студентської молоді, його особливу опіку над заприміченими талантами, залишив він за собою помітний слід. Як у наукових дослідах, так і в контактах з підопічними йому студентами в нього теорія не розходилася з практикою. Він шукав і знаходив доступ до молодої душі, шукав і часто знаходив у ній відгомін. Звичайно, були й невдачі.

Як людина високої особистої культури, Панейко впливав на молодих людей не тільки своїм прикладом, але й відповідним, заздалегідь продуманим "стратегічним пляном". Він не обмежу-

вався викладами в мурах вищої школи, але старався впливати на студентську молодь також у "позаслужбові" години.

Перша зустріч студента з професором — це, самозрозуміло, години викладів. Великим оратором на викладах Панейко не був (куди краще виглядали його виступи на різних урочистостях). До того ж він мав ваду: не міг вимовляти букву *p*. Але все це він надолужував іншими властивостями. Проста й невимушена, але стисла мова викладу, незалежно від важкості матеріялу, знаходила легкий доступ до слухача. Читаючи свої лекції (саме читаючи, а не подаючи їх у вільному викладі), він докладно орієнтувався в сприйманні предмета. З першими позначками втоми у слухачів він переривав виклад, розповідав якийсь достосований до ситуації дотеп або затаркав будь-яку буденну тему. Після такого відпруження він міг продовжувати свій виклад, не боючися, що слухачі втратили зв'язок. Незрозумілі або надто складні проблеми професор терпляче пояснював, немов радіючи виявленим зацікавленням.

Особливо цікавими були його семінарські вправи. Подаючи приклади з життя та допомагаючи в знайденні відповідних законних постанов, він "витягав" від студентів засвоєні ними знання, логічність і оригінальність мислення, звертав увагу, коли підхід до справи був невластивий, корегував, унапрямував. Зокрема вдалими були, як пригадую, адміністративно-судові розправи з розподілом ролей між студентами. Так він ілюстрував юридичну практику. Без перебільшення можна твердити, що семінари Панейка були одними з найкращих на протязі дотеперішньої історії УВУ. На них адепти права мали можливість краще засвоювати складні правні процеси.

Не диво, що в Панейка було чи не найбільше докторантів факультету права й суспільно-економічних наук УВУ. Серед них — українці, німці, поляки, жиди. До писання дисертацій він нікого не змушував. Студенти вдавалися до нього самі, знаючи, що свого підопічного він дбайливо поведе до успішного завершення студійної програми. Правда, грали при цьому ролю й інші мотиви. Вважалося, що підготовка докторської дисертації професором, який мав довголітню практику в державному університеті, має особливу вимову і значення. При тому, однак, коли йшлося про засвоєння знань, Панейка вважали за найвимогливішого екзамінатора. Пригадується колишній його студент з Вільни, який на магістерському іспиті дістав від професора оцінку "задовільно": "Пане, чи ви уявляєте собі, що це означало дістати від професора Панейка оцінку «За-до-віль-но!»" Студент цією оцінкою дуже пишався. Таким був Панейко і в мюнхенські часи. Щойно на схилі віку він став дещо поблажливішим.

На рахунку Панейка багато визначних людей, молодість яких він формував як професор. У самій Польщі налічувалося щось біля п'яти професорів університету, дипломати, високі урядовці. Багато з них, вже з сивиною на голові, писали йому зворушливі листи, повні вдячності та синівської прив'язаності.

Пірнувши з головою у свою професію, він, неначе відданий безшлюбний священик всеціло присвятив себе вихованню студентської молоді (до речі, ніколи не одружений, хоч давні знайомі натякали, що в молодості була в нього якась любовна історія). Йому йшлося не тільки про передання молоді фахових знань, але й про формування повноцінної людини. Скільки разів доводилося його бачити в колі студентів, яких він запрошував на каву, вино або й вечерю, з якими гуторив на різні теми багато годин. Людина не встигала опам'ятатися, як опинялася в полоні цієї незвичайної особистості, її ідей краси, культури та гуманності. Колишній голова "Колегіуму Леонарда да Вінчі" в Вільні, Мечислав Убиш куратором якого був Панейко, вже у 1940 р. в Кракові присвятив йому вірш, уривки з якого наведено нижче в перекладі з польської.

Лишилися мені по тобі, світлосте моя,
Пил розорених шляхів, що сріблиться в крові,
Луни великих мандрів, геть посеред ясности,
Згадок золоті слова, віддалені, як сни.

Лишилися мені по тобі колони стрільчаті,
Що ростуть на ополі звиклих сірих днів.
Лишилися слова крилаті, горді і вогнисті,
Що вросли навіки в ритм моєї крові.

Лишилися відблиски кривавих походів,
Містерія великих мовчанок і слід солодких сліз.
Лишилися згадки прометейських злочинів,
Коли я божеськість несхопну хтивою рукою крав.

Лишилися мені по тобі золоті окрушки,
Що блискотять в моїх заблуканих людських ногах.
Лишилися вівтарі і Духи-Велетні,
Зустріті в тиху ніч серед зоряних пасмуг.

Лишилися злоті в'язи, що сердешним сплетом
скували наші руки в спільний великий міт,
Й запалені сонця, що вічним полум'ям
Казали приспаним серцям рушати в нбвий світ.*

Це спогади про культурні імпрези в Вільні, які залишили незабутні враження. Там він розпоряджався відповідними фондами й міг з тим більшим запалом організувати такі вечори, як "Містерія Голготи", фавстівський, ібсенівський, Леонарда да Вінчі тощо. На терені Мюнхену, хоч у незavidних повосенних обставинах, він спромагався на влаштування прегарних Свят-Вечорів і Свяченого, коли іншим такі ідеї ще не приходили на гадку. Оркестру й хори, які були в його розпорядженні в Вільні, в Мюнхені заступали грамофонні платівки, а різні імпровізації та настроєві промови переносили учасників в інший, такий далекий від реальности світ.

Все це — єдиний педагогічний плян завойовування молодих душ, їхнього формування й унапрямлювання. Про функцію педагога він сам висловився такими прегарними словами: "Педагог — це немов городник, що ходить по цвітучім городі людських душ: тут підпре цвіт, там вирве бур'ян, а коли зустрине якусь добру відміну — огортає її особливою опікою і чутливістю". Ці слова були, мабуть, його моттом, моттом професора-педагога.

Накреслена силюета була б неповна, якби ми не зупинилися ще дещо на естетичному світосприйманні Панейка. За юних років він ще не думав про параграфи, право та державну адміністрацію. Клясичне виховання, в якому естетика й краса грають важливу роль, спрямовувало його уяву в іншому напрямі. Обдарований технічними здібностями, він уявляв себе будівничим-архітектором, який конструює і зводить величаві будівлі, що перетривають століття й свідчують про їхнього творця.

Дитячі та юнацькі мрії не здійснилися. Примушений обставинами, він пішов студіювати право. Від дитинства він орудував також пензлем і фарбами, які деколи спроваджував з-за кордону. Він скуповував відбитки картин великих майстрів, щоб їх студіювати й випробовувати власну техніку. Але з поступом правничих студій поставлений перед загрозою, що вони можуть бути неуспішними, він з боєм серця вирішив розпрощатися з пензлем і фарбами. Так поховано мрії про архітектуру та мистецтво. Право стало в центрі всієї уваги Панейка.

Без знання цієї передісторії важко було б збагнути Панейка як любителя краси, мистецтва і усього гарного в людині та серед людства. Звідси краще можна зрозуміти й дивну педагогічну активність, спрямовану на плекання і усе нові пошуки гармонії, чогось понадземного, навіть містерійного. І хоч звання його було радше прозаїчне, молодечі мрії й пориви залишили на ньому свою печатку. Вони проявлялися доволі багатогранно — не лише в згаду-

ваних виховних заходах й імпрезах. Він захоплювався безсмертними творами людського генія, студіював їх дуже уважно, виробляв собі свою критичну думку. Також для самого себе він шукав доріг до краси. Так, наприклад, він напрочуд удало скопіював *Створення людини* Мікель-Анджельо (з композиції на стелі Сікстинської капелі). Забажав він оптично зобразити Безко-нечність. З цієї метою збудував капличку, яка за допомогою фарб і світел, з Матір'ю Божою і Дитям спереду таке враження дійсно викликала (про довготривалі плянування може свідчити те, що статую Марії він шукав кілька років, доки не знайшов відповідного його уяві обличчя). Самозрозумілим було те, що вертеп у нього був власного виробу, а не фабричний. Все це свідчить і про глибоку релігійність ученого, хоч її він не афішував. Його віра вміщувалася в систему його світовідчуження як архitekта людських душ, в систему його любови краси та добра.

*Zostały mi po Tobie, o moja Świętości
Rozgwiezdných szlaków pyły, srebrzące się we krwi,
Wędrówek wielkich echa, hen pośród jasności,
Wspominań złote słowa, dalekie jak sny.

Zostały mi po Tobie kolumny strzeliste,
Rosnące na opoce zwykłych szarych dni.
Zostały słowa dumne, skrzydlate i ogniste,
Wrośnięte już po wieczność w rytmie mojej krwi.

Zostały mi odbłaski krwawiących pochodni,
Misteria wielkich milczeń i słodkich też ślad.
Zostały wspomnienia prometejskiej zbrodni,
Gdym boskość nieobjętą chciwą dłonią kraść.

Zostały mi po tobie złociste okruchy
Błyszczące u mych ludzkich, zabłąkanych nóg.
Zostały mi Ołtarze i Olbrzymy-Duchy,
Spotkane cichą nocą pośród gwiazdnych smug.

Zostały złote więzy, co spletem serdecznym
Okuły nasze dłonie w spólny wielki mit,
I słońca zapalone, które ogniem wiecznym
Kazały śpiącym sercom w nowy ruszyć świat.

Mieczysław Ubysz

БЕЗ КОМЕНТАРЯ

(Зі сторінок радянської преси)

* "Минулого року львівське видавництво «Каменярь» видрукувало [російською мовою] нову повість письменника [Юліяна Шульмейстра] *Служители ада* [Прислужники пекла], в якій розповідається про трагічні події в єврейському гетто у Львові в період німецької окупації. Повість пронизана духом інтернаціоналізму, в ній показано, як багато робили для полегшення долі в'язнів «Юденлагу», місцеві українці і поляки... У початкових главах повісті Ю. Шульмейстер детально розповідає про боротьбу українських студентів «за український університет у Львові», згадує студента Адама Коцка, якого вбили польські корпоранти...

Письменник вивів на сторінки своєї повісті професора Львівського університету Каревича, який за національністю був українцем, а за переконанням шляхетським лакузою, австрійським ревним служачою. Це він, нібито «українець», відповів студентам, які вимагали від нього читати лекції українською мовою: «Я готовий розмовляти будь-якою мовою культурних народів, але вважаю ганебним розмовляти мовою слуг, візників і селян».

Убивство Адама Коцка цей перевертень охарактеризував як ... необхідність. «Вища культура доступна не кожному. Якщо бидло проникло в храм науки, його позбуваються», сказав цей «професор»".

Жовтень 1986, 3

* "Зрозуміла річ, що в становищі «народу переможеного», як Франція 70-их років минулого століття, і народу цілком поневоленого, як Україна тих же і пізніших часів під чоботом царату та австро-угорського цісарства, багато спільного, при чому становище українського народу тяжче і все те, що зазначив Цвейг, переживається в ньому інтенсивніше. Тож не дивно, що в українській літературі й особливо в поколінні Лесі Українки та Ольги Кобилянської, яке виконало роль, чимось подібну до ролі отих «двадцятирічних» тоді французьких поетів, побачимо чимало аналогічного до отих моментів французького життя... А пізніше, полюбивши Францію і пізнавши, яка загроза денационалізації та космополітизму

Поміщені тут витяги з радянських пресових органів друкуємо без будь-яких правописних змін. — *Ред.*

нависла над нею, вже Крістоф каже Олів'є: «Франція вмирає... Ваша байдужість вбиває її. Вона вмирає у ваших примирливих думках, у ваших безплідних зусиллях, у кожній краплині вашої крові, застійної, непотрібної... Вставайте! Треба жити! А якщо вже судилося вам померти, так умріть стоячи!»

Хіба все це нагадує нам і Шевченкових страшних нарікань на долю України або його заклик вицідити «гнилу кров» з жил і налляти (козацької, живої), і Франкових мотивів «часу воскресного» і картин «потаємної боротьби» в Лесі Українки ... Або: «Народ, що хоче бути й остатись великим, не сміє орудувати самим лише плугом, але також і зброєю, і мусить мати традиції серця героїчні»...

Іван Дзюба, «Читаючи Кобилянську (Кілька зіставлень)»,
Українська мова і література в школі 1986, 2.

* "У романі *Вода з каменю* Р. Іванчук не стільки художньо «обробляє» біографію М. Шашкевича, скільки досліджував епоху, соціальні та історико-культурні передумови появи Шашкевича і «Руської трійці»... Безумовно, образ Маркіяна Шашкевича є в романі тією ідейно-концептуальною серцевиною, до якої йдуть своєрідні струми від різних сфер суспільного життя. Одні потужні й життєдайні — від простолюду, від тих упосліджуваних віками бідаків, яким заборонено було в школах навіть вживати українське слово, інші — не менш потужні, але заряджені негативно, з наміром ослабити волю і поривання юного будителя. Крім чужинців, хто віками ополячував і онімечував народну мову непридатною до вжитку і з лакейською запопадливістю замулювали живі джерела рідної культури. Громадянськими подвигом було заговорити рідною мовою від імені народу і в ім'я народу, повернути йому національну пам'ять, переконавши позбавлених національної свідомості західних українців у приналежності до могутнього всеукраїнського кореня. Маркіян Шашкевич добув живлющу воду «з каменю» і цим утвердив свою винятково значиму роль в історії культури. Не випадково в романі є образ львівського жebraка з біблійним ім'ям Агасфер — людини без роду і пам'яті, без рідної мови, бо висловлюється він хаотичним пересміченням українських, польських і німецьких виразів. Та настає час, і Агасфер увірює, що є на світі людина, яка віддасть до краплини цілющу воду спраглим — верне їм пам'ять. Тоді Агасфер зможе спокійно залишити цей світ".

Микола Жулинський, «Масштаби сучасності, глибини історії», *Київ* 1986, 2

* "Не забуваймо, що Шевченка породив і висунув для справи свого визволення сам український народ; отже, ним він сам себе

рятував, власними силами, а не чиєюсь милістю чи збігом історичних обставин. Звичайно ж, на Україні й до Шевченка була жива політична думка, зберігалася й виборювалася історична традиція, жеврів, а часом і спалахував яскраво й грізно революційний, бунтарський дух у народі, народжувалася нова національна література — все це й створило самого Шевченка; але саме він сконденсував у собі ці розрізнені елементи історичного самоусвідомлення народу, вияви його живої душі, востократ помножив їхню потугу і прометеївським смолоскипом написав вогненні скрижалі своєму народові. Керували ж ним не гординя й не месіанство, а справедливість і любов...”.

Іван Дзюба, Пророчне Слово, Київ 1986, 3

ІХ З’ЇЗД СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

”І чи можуть нас — у світлі зростаючих завдань — задовольнити ті мізерні тиражі, до яких опустились журнали нашої Спілки і тираж *Літературної України*?

Серед питань, яких торкатиметься з’їзд, очевидно, буде й таке: наше мовне середовище, тобто природне довколишнє середовище, в якому живе і твориться література. Мова — душа кожної національної культури, наснажливе й нічим не замінне джерело її розвитку, і кому вже, як не нам, письменникам, — та й хіба тільки нам, — вболівати за це? Відомо, чим є для нас у житті мова великої російської культури, мова, що єднала нас на фронтах і яка нас братає сьогодні, та чи означає це, що, глибоко шануючи мову Пушкіна і Толстого, душею сприймаючи її, можемо дозволити собі зневажливо ставитись до своєї мови, материнської? Українська літературна мова, це варто підкреслити, саме в умовах соціалізму досягла найвишого рівня розвитку, постала в усьому блиску лінгвістичної культури, і ніяких нема підстав цієї мови соромитись. Як і кожна повноцінна мова, вона годиться і для школи, і для студентської аудиторії, годиться як для будня, так і для свята. А між тим декому доводиться пояснювати, що зневажати мову свого народу — це означає, крім усього іншого, виказувати свою власну обмеженість, декотрим мова наша здається «неперспективною», як здавались «неперспективними» оті вікові полтавські та інші села, що їх були спроби вигубити, і які лише сьогодні, в кліматі розуму й синівської любові, виявились цілком перспективними і годують нас хлібом. Також перспективною, наперекір усім недбальцям, була й буде наша прекрасна мова, яка після всіх царських заборон, у загравишах Жовтня здобула собі право на життя, ...”.

Вступне слово Олесея Гончара, *Літературна Україна*, 12 червня 1986

* "Ми успадкували велику мову свого народу. Віки цілі жила вона й розвивалася на нашій щедрій, прекрасній, хоч водночас і трагічній землі, а тоді під дією таємничих законів вічності вознеслася до небес історії і рясно пролилася на людство золотим дощем поетичного слова Шевченка. Царі хотіли заборонити її — вона жила...".

Павло Загребельний, *Літературна Україна*, 12 червня 1986

* "Мусимо розповісти про все без загравання і фальші, бо лише так зможемо попередити людство... І література, і наше мистецтво зможуть зробити це лише тоді, коли безкомпромісово зізнаємось собі в тому, що, маючи багато незаперечних успіхів, авторитет української радянської культури, поки що несумірний з духовими потребами нашого народу, з його авторитетом, з його значенням в історії. Чи не годі нам сплакувати в стерильні носовички, нарікаючи на народ, звинувачуючи його в забудькуватості й апатії до своєї культури, в тому, що при міцних статках він не купує наших книжок і журналів, що на київські базари їде щоденно більше селян, як до київських театрів. Втративши орієнтацію на правду, мужність, вибуховий громадський біль, ми націлилися на так званий середній рівень, який забезпечує безконфліктне існування і нам, і тим, хто друкує, затверджує на худрадах, абсолютно нехтуючи думкою тих, задля кого все це робиться..." (*Володимир Яворівський*)

* "Часом твори, в яких порушуються суспільно значимі проблеми, залежуються у видавництвах або ж виходять у світ лише після значної авторської чи редакторської переробки. Досі належно не поціновано вершинний твір Ліни Костенко *Маруся Чурай*. Чому за гострим, хоч де в чому недоладним *Південним комфортом* П. Загребельного йде поспішливе *Вигнання з раю?*... ми не навчилися говорити досить відверто про правду, як ми жили і як ми живемо. Коли ми хочемо мати нашу молодь з нами, ми повинні говорити повну правду на повен голос..." (*Іван Драч*)

* "Щоправда, не так уже й легко лякати «неляканих», знаю це з власного досвіду редакторського. Спробуй не те, що покритикувати, а бодай об'єктивно назвати речі своїми іменами, а вже явні і тайні сигналізатори сигналізують скрізь і всюди... Вважаю, що образений сигналізатор — це особливо негативне явище в духовному житті, в красному письменстві: сигналізатор мимоволі відбирає у письменника сміливість, бо тоді думаємо про саморедагування, а не про правду, яка була і є законом у мистецтві. Ідейності, партійності, народності без правди просто немає..." (*Роман Федорів*)

* "Я підтримую висловлені у вступній промові О. Гончара стурбовані міркування про українську літературну класику, українську мову і взагалі про екологію культури, яка стала в наш

час такою жагучою необхідністю. Падають тиражі найбільших майстрів слова, є випадки, коли дотлівають на складі твори Довженка, Яновського, Васильченка. Це ж повинно турбувати нашу громадськість, крім уболівальників і Спілки письменників. А тим часом, до речі, книг класиків у шкільних бібліотеках дуже мало, і чи не взятися б нашій культурній громадськості за дійову допомогу школам у цьому відношенні, створивши на основі добровільних внесків достатній фонд коштів для солідного поповнення шкільних бібліотек творами класиків вітчизняної літератури. А коли видавництво «Радянська школа» зараз веде широку роботу по виданню для шкіл республіки книжок українських класиків у перекладах на російську мову, то, не заперечуючи потреби таких видань, в окремих випадках слід нагадати йому, що необхідно ширше видавати на Україні твори українських класиків мовою оригіналу..." (Леонід Новиченко)

* "Письменник повинен мислити по-державному. Давайте ж подивимося, чи завжди мислимо на державному рівні. Чи належно хвилює нас те, що, скажімо, в Херсонській області тисячі гектарів засолених земель, що падають тиражі наших книжок, знижується престиж рідної мови..." (Володимир Забаштанський)

* "Давно чекає на свого читача унікальний козацький літопис часів визвольної війни, залишений для нащадків Самійлом Величком. А скільки ще таких золотих розписів припадає пилом віків!... Рідна мова — не тільки наш робочий матеріал... Мова це все наше життя, наша доля, наша душа. Ми любимо свою мову, бо як же її не любити! Ми прямо і чесно можемо сказати всьому світові: ніхто не зазіхає на наше слово, ніщо йому не загрожує. Воно живе, цвіте і плодоносить. І ми справді користуємося, дихаємо рідною мовою, як повітрям. А коли хтось і соромиться материнського слова, коли хтось чужого не навчається і свого цурається — що ж, про таких думка у народі одна: безбатченки!" (Петро Перебийніс.)

Вишенаведені уривки з виступів Яворівського, Драча, Федорова, Новиченка, Забаштанського та Перебийноса взято з газети *Літературна Україна*, від 19 червня 1986 р.

VIII З'їзд СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ СРСР

(Уривки з виступу українського делегата *Б. Олійника*)

"Олесь Гончар у відомому романі *Собор* не фрагментарно, а комплексно будирував проблеми охорони природи, мовного середовища і пам'яті, суворої підзвітності висуванців перед тими, що їх висувають. Він одним з перших вказав на небезпеку кар'єриз-

му не тільки в морально-етичній, а й у суспільно-політичній площині. Нині цей аспект знайшов відображення і в основоположних документах партії.

Нагадаю, що *Собор*, незважаючи на всі складності для автора, був все-таки опублікований на Україні. Скоро він вийде у перекладі на російську мову завдяки старанням журналу *Дружба народів*, який 18 років тому почав боротьбу за його публікацію, виявивши зразок справжньої дружби... Порушувалися на з'їзді і питання мови. І це природно, бо проблема розвитку рідного слова завжди тривожила і тривожитиме письменника вже з тієї причини, що слово — це його будівельний матеріал. Але ось проблеми рідної мови в школі, в театрі, в дитячих садках, — це вже питання нашої ленінської національної політики, порушення принципів якої ранить гостро. Тут треба бути особливо обережними, а, враховуючи те, що на найменшому збої в цій делікатній сфері спекують наші вороги, і особливо пильними.

Як правило, ідеологічні диверсанти всі наші домашні недоліки в цих питаннях намагаються списати на «руку Москви». Головна небезпека тут ось у чому: вороги це прекрасно знають, що Москва, росіяни, як правило, ні сном ні духом не знають про те, що десь зменшилася кількість, скажімо, шкіл з викладачами рідною мовою. Але їм вигідно списати на Москву перекося, вчинені переважно місцевими, рідними, доморощеними ревнителами нашої політичної дівочості, які успадкували, очевидно, лакейську психологію від тих, хто за перекручену російську одержував від царя наділи своєї ж рідної землі.

Чи мені говорити, що подібний нігілізм категорично суперечить національній політиці нашої партії. І чи слід говорити, що, захищаючи свою рідну мову і культуру, ми захищаємо честь і гідність справді великого російського народу, який робив і робить усе для розквіту національних культур? Що «чуття єдиної родини» саме й пульсує артеріями російського слова?

Лише про одне хотілося б просити російських побратимів — м'яко перевірити повноваження тих, хто в національних республіках до самозабуття діє від імені російського народу. Хоча б для того, щоб ще раз переконатись у геніальності ленінського визначення про те, що найзапеклішими великодержавними шовіністами завжди були інородці..." (*Літературна Україна*, 3 липня 1986).

Р. К.

РЕЦЕНЗІЇ

SELECTED WORKS OF VSEVOLOD HOLUBNYCHY. Soviet Regional Economics. Edited by Iwan S. Koropecyky. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1982, 561 pp.

ВИБРАНІ ПРАЦІ ВСЕВОЛОДА ГОЛУБНИЧОГО. Радянська регіональна економіка. Іван Коропецький (ред.). Едмонтон: Канадський Інститут українських студій, 1982, 561 стор.

Всеволод Голубничий був поважним і кваліфікованим науковцем та одним із найвидатніших українських економістів свого часу. Його рання смерть 1977 р. припинила багатообіцяльну кар'єру, не дозволивши цілковито виявитися його великим потенціальною можливостям. Хоч він насамперед відомий завдяки своєму внескові до вивчення радянської регіональної економіки та становища України в Радянському Союзі, його зацікавлення були різноманітні й охоплювали есеї про українську історію та політику, економічну теорію та марксистську філософію. Книжка його вибраних творів, опублікована Канадським інститутом українських студій, є показовим зразком його різноманітних зацікавлень. Фактично, назва, обрана для цієї книжки, не є точною, бо вона віддзеркалює зміст лише чотирьох з десятиох опублікованих у ній творів.

Проте, кожний серйозний дослідник українських проблем у 20 ст. вітатиме вихід цієї збірки, а укладачеві слід подякувати за вибір статтів і вступне слово. Іван Коропецький коментує особисте та громадське життя автора, його академічну кар'єру та засадничі ідеї. Отже, ми маємо можливість зрозуміти Голубничого і як людину, не лише як ученого.

Більшість обраних для збірки статтів є основою для дальших досліджень у цій ділянці. Перший розділ досліджень української соціальної та політичної історії охоплює його "Аграрну революцію на Україні" — піонерський огляд економічних причин революції і соціологічну аналізу селянського руху та його динаміку. Друга стаття — "Обрис історії Комуністичної партії України" є стандартним джерелом до вивчення політичної історії КП(б)У.

Головна частина книжки присвячена регіональному розвитку Радянського Союзу — галузі досліджень, яку часто ігнорують західні дослідники радянської економіки. Голубничий розглядає як історію регіонального розвитку в Радянському Союзі, так і методологічні проблеми офіційної політики розміщення економічних об'єктів. Його стаття "Деякі економічні аспекти стосунків між радян-

ськими республіками” є всебічним оглядом статистичного матеріалу — від рівня капіталовкладень до життєвого рівня в республіках. Деякі з його теоретичних ідей про ролі геополітичних та військових факторів в радянській регіональній політиці розвинуто далі в статті “Телеологія мікрорайонів в радянських довготермінових плянах, 1920-1990”, яка розглядає маловідоме регіональне плянування в так званих мікрорайонах. Остання стаття про українську кібернетику та її ролі в економічному плянуванні має специфічніший та обмеженіший характер. Оскільки ця стаття вже ввійшла до книжки Україна сімдесятих років під ред. Петра Потічного, можна висловити думку, що деякі інші статті краще підходили б до нової збірки, а особливо ті, які досі приступні лише в українськомовному оригіналі.

Останній розділ збірки, під назвою “Дослідження з марксизму”, містить три різні статті. Раніше не опублікована стаття “Марксологія та марксологія: що нам відомо про Маркса?” подає огляд усіх відомих видань Марксових творів, підкреслює важливість досі не опублікованих архівних рукописів і досліджує взаємозв’язок між ними. Нещасливим наслідком того, що Голубничий відомий насамперед як український науковець, є те, що цей нарис пройде повз увагу більшості англійських марксистів і марксологів. Її доповнює стаття Голубничого “Діалектичний матеріалізм Мао Цзедуну”, яка є цікавим есеєм про філософський зміст писань Мао. Стаття демонструє важливий вплив давніх китайських класиків на формування філософських поглядів Мао. Найдовшою працею є раніше не опублікована докторська дисертація Голубничого про теорію вартості В. Новожилова — значною мірою технічний опис і докладна аналіза ідей видатного теоретика радянських економічних реформ. Попри свою незаперечну важливість, ця праця цікава переважно для фахівців.

Бібліографія, укладена Осипом Данком, є повною та вичерпною і охоплює 467 позицій. Укладач бібліографії додає від себе, що деякі ранні статті, опубліковані під псевдонімами, тепер не можна знайти. Проте, слід зазначити, що його остання стаття “Маленький коментар на велику тему” (Діалог 1977, 1), не потрапила до бібліографії.

Попри свою величезну вагу та солідну ціну, книжка заслуговує на те, щоб кожний дослідник України мав її на своїй полиці. Хоч, можливо, деякі праці Голубничого перевершені пізнішими дослідженнями, більшість його статтів є цілком приступним вступом до багатьох проблем української історії та економіки.

Богдан Сомчинський, Університет Глазго.

Про авторів

- Єжи Гординський (1919-)** — польський поет, автор 13 збірок поезій, багато з яких з'явилися в перекладі кільканадцятьма мовами. Від 1964 р. живе в Римі.
- Філіп Рот (1933-)** — американський письменник, автор багатьох новель і повістей, відзначений різними літературними нагородами.
- Вітольд Гомбровіч** — видатний польський поет, який після Другої світової війни жив у Аргентині.
- Юрій Шевельов** — філолог і літературний критик. Закінчив студії на Харківському університеті, там і викладав. Професор-емерит Колумбійського університету (Нью-Йорк). Автор численних книг і статтів у ділянці слов'янської і української лінгвістики та філології англійською, німецькою, французькою, українською і ін. мовами. Живе в Нью-Йорку.
- Кирило Митрович** — доктор філософії, педагог та громадський діяч. Живе в Парижі.
- Омелян Мазурик** — мистець, народжений в Брижаві на Підкарпаттю, від 1967 р. живе і працює в Парижі. Мистецьку освіту отримав у Вроцлаві та в Краківській Академії Мистецтв.
- Ліда Палій** — прозаїк і перекладач. Займається також малярством і фотографією. Оформила мистецько відомий фільм *Жнива розпуки* (1983).
- Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич** — літературознавець, зокрема займається українською драмою. Є директором Едіторіал Асошіейто Принстон Рісирч Форум-у.
- Валеріан Ревуцький** — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут та Торонтський університет. Професор-емерит Університету Бритійської Колумбії у Ванкувері.
- Володимир Дробник** — псевдонім автора, який раніше друкувався в *Сучасності*.
- Марта Тарнавська** — бібліотекар, бібліограф і поет. Студіювала соціологію на Темпеленському університеті Дрекселя. Працює бібліотекарем-спеціалістом чужого і міжнародного права у Пенсільванському університеті у Філяделфії.
- Микола Михайлюк** — колишній функціонер української комуністичної партії в Аргентині, який з родиною повернувся на Україну, але пізніше знову переїхав до Аргентини.
- Зиновій Соколюк** — декан Факультету права і суспільно-економічних наук на Українському вільному університеті (Мюнхен), керівник Інституту дослідів національних проблем там таки. Автор статтів-аналіз про СРСР, про українську визвольну боротьбу.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1986 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. Pyrohiw 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina Ilyntzkyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швайца- рія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

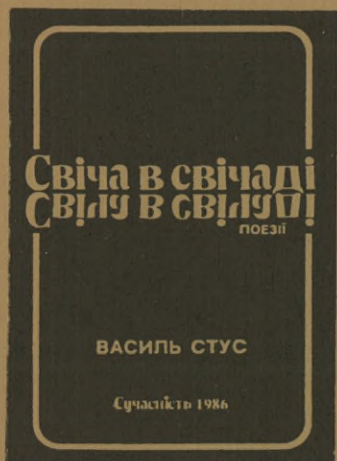
Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:
Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

Василь Стус

СВІЧА В СВІЧАДІ Поезії

1986, видання друге, 140 стор. Обкладинка Христини Гориславської. Впорядкували Марко Царинник і Вольфрам Бургардт. Із новою передмовою М. Царинника.

Виправлене видання збірки поезій Василя Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії. До нового видання Царинник підготував нову бібліографію творчості Стуса.

Ціна: 7 ам. дол.

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голімати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Юрія Шевельова.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах щохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Ціна: 25 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси видавництва:

В Європі:

SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001